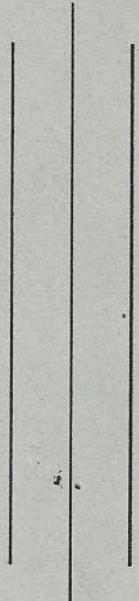

वातावरण र पत्रकारिता

नेपाल वातावरण पत्रकार समूह

पो.व.नं. ५१४३,
थापाथली, काठमाडौं

पुस्तिकाबारे

नेपालमा वातावरण सम्बन्धी जनचेतना बढाउन सन् १९९० र ९१ मा देशका विभिन्न भागमा नेपाल वातावरण पत्रकार समूहले आधारभूत र दक्षतावृद्धि तालिम गोष्ठीको आयोजना गरेको थियो ।

सन् १९९० मा मेचीदेखि महाकालीसम्मका सबै विकास क्षेत्रमा ४ बटा आधारभूत तालिम गोष्ठी सम्पन्न भए । आधारभूत तालिम गोष्ठीमा भाग लिएका र पत्रकारितालाई प्रमुख पेशा बनाएका पत्रकारहरूको शीप विकासकालागि सन् १९९१ मा दुइटा तालिम गोष्ठी आयोजना गरिएको थियो ।

नेपाल वातावरण पत्रकार समूहमा पत्रकारहरूको बढ्दो सहभागिता र वातावरणको विषयमा दिनदिनै बढिरहेका विवाद, सूचना र अवधारणाहरूलाई ध्यानमा राखेर सन् १९९१ मै समूहका सदस्यकालागि पनि दुइटा तालिम गोष्ठी आयोजना गरियो ।

प्रस्तुत पुस्तिका, सन् १९९१ मा नेपाल वातावरण पत्रकार समूहले पत्रकारहरूकालागि आयोजना गरेका सबै तालिम गोष्ठीको प्रतिवेदन हो । तालिम गोष्ठीमा प्रस्तुत गरिएका महत्वपूर्ण कार्यपत्रहरू पनि यस पुस्तिकामा सामेल गरिएका छन् ।

प्रस्तुत पुस्तिकाले नेपाल र विश्वकै वातावरण र वातावरणीय समस्याहरू बुझ्न केही सहयोग गर्ना भन्ने आशा नेपाल वातावरण पत्रकार समूहले लिएको छ ।

तालिम गोष्ठीमा भाग लिएर, तालिम गोष्ठीका सहभागीहरूलाई वातावरणीय समस्याहरूको जानकारी दिएर, आर्थिक र नैतिक सहयोग गरिदिएर तालिम गोष्ठीलाई सफल बनाउन सहयोग गर्नु हुने सबै प्रति नेपाल वातावरण पत्रकार समूह आभार प्रकट गर्दछ ।

गोपाल गुरागाई
कार्यक्रम संयोजक
नेपाल वातावरण पत्रकार समूह

विषय सूची

विषय

पृष्ठ

भाग १

१.	वातावरण पत्रकारिता तालिम गोष्ठी	१
२.	दक्षता बृद्धि तालिम गोष्ठी, धुलिखेल	३
३.	आधारभूत तालिम गोष्ठी, हेटौडा	७
४.	दक्षता बृद्धि तालिम गोष्ठी, लुम्ले	१०
५.	समूहका सदस्यहरूका लागि आधारभूत वातावरण	१८
६.	हास्त्री पृष्ठी: वातावरणको आधार	२०

भाग २

७.	वातावरण भनेको के हो ?	२५
८.	नेपालका प्रमुख वातावरणीय समस्याहरू	२६
९.	अव्यवस्थित शहरीकरण/ओद्योगीकरण विकास- विनाश ?	३१
१०.	वातावरणीय नीति र योजना	३५
११.	वातावरणीय कानून, स्तर र संस्थागत प्रयास	३९
१२.	वातावरण संरक्षणसंग सम्बन्धित विद्यमान ऐन कानून	४०
१३.	विकासको वर्तमान प्रक्रिया र दिगो विकास	४९
१४.	विकासको वर्तमान प्रक्रिया टिकाउ छ ?	५३
१५.	दिगो विकास सम्बन्धी धारणा कार्यान्वयन	५५
१६.	विश्वव्यापी वातावरण समस्या	५७
१७.	वातावरणका आधारभूत कुराहरू	६७

वातावरण पत्रकारिता तालिम गोष्ठी

पृष्ठभूमि

देशका जल्दा-बल्दा वातावरणीय समस्याहरुप्रति सर्वसाधारणको चासो र चेतना जगाउनु पत्रकारहरुको दायित्व हो । तर साधन श्रोत र सूचना जस्ता अव्याप्ति कुराहरु पनि नेपालको पत्रकारिताका सन्दर्भमा अभावजन्य वस्तुहरु भएका छन् । त्यसमाधिय प्राप्त सीमित सूचनाहरुको विश्लेषण, प्रस्तुतीकरण, लेखन जस्ता व्यावसायिक शीप र कुशलतामा पनि नेपालको पत्रकारिता निकै पछाडि परेको छ । सर्वसाधारण जनतालाई सुसूचित गर्ने पत्रकारहरु सर्वप्रथम आफै व्यावसायिक रूपले कृशल, क्षमतावान र दिनदिनै देखा पढै गएका समस्याहरुको पहिचान गर्न सक्ने हुनुपछं भन्ने कुरामा कसैको दुई मत हुन सबैन ।

नेपाल वातावरण पत्रकार समूहले गत वर्ष यसै आधारमा मेचीदेखि महाकालीसम्मका ५ बटै विकास क्षेत्रमा क्रियाशील पत्रकारहरुलाई नेपाल र विश्वका प्रमुख र आधारभूत वातावरणीय समस्याहरु बोध गराउने र पत्रकारहरु माफत ती समस्यालाई जनसमक्ष पुऱ्याउने उद्देश्यले “वातावरण समाचार, लेख लेखन आधारभूत तालिम गोष्ठी” गरिको थियो । गत वर्ष पाल्पा, नेपालगञ्ज, काठमाडौं र धनकुटामा पत्रकारहरुको शीप विकास गर्ने र वातावरणका आधारभूत कुराहरुको बोध गराउने तालिम गोष्ठी पछि मुलुकका सबै भागाबाट निस्कर्णे पत्रिकाहरूले नेपालका वातावरणीय समस्याहरुबरे प्रसस्त समाचार, लेख, टिप्पणीहरु प्रकाशित गरे । कैयौं पत्रिकाहरूले वातावरण विशेषांक प्रकाशित गरे । फलस्वरूप यस क्षेत्रमा क्रियाशील हुन खोजे व्यक्ति र सम्बाहको संख्यामा पनि वृद्धि भयो ।

तर, सीमीत ज्ञान र श्रोतका भरमा प्रकाशित हुने पत्र-पत्रिकाको स्तर वृद्धि गर्न यति मात्र पर्याप्त थिएन । त्यसैले सन् १९९० मा आधारभूत तालिम गोष्ठीमा भाग लिइसकेपछि यस विषयलाई प्रार्थिमिकता दिएर समाचार संकलन गर्ने, लेखने र प्रकाशन गर्ने पत्रकारहरुलाई अझै बढी ज्ञान र शीपको आवश्यकता परेको अनुभव नेपाल वातावरण पत्रकार समूहले गर्यो । स्वयं सहभागी पत्रकारहरूले स्तरीय तालिम गोष्ठीको आवश्यकता अनुभव गरे । त्यसैले, आधारभूत तालिम गोष्ठीमा भाग लिएका, पत्रकारितालाई प्रमुख पेशा बनाएका, नियमित रूपले लेखिरहेका पत्रकारहरुका लागि सन् १९९१ मा दक्षता अभिवृद्धि तालिम गोष्ठीको आयोजना गर्यो ।

जस अनुरूप सुदूर पश्चिमाञ्चल, मध्य पश्चिमाञ्चल र पश्चिमाञ्चलमा आधारभूत तालिम प्राप्त गरिसकेका पत्रकारहरुका लागि कास्की जिल्लाको लुम्ले क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्रमा २०४८ साल साउन २२, २३ र २४ गते (७८ र ९ अगष्ट १९९१) ३ दिने तालिम गोष्ठी सम्पन्न भयो । यसै गरी गत वर्ष काठमाडौं र धनकुटामा आधारभूत तालिम प्राप्त गरेका पत्रकारहरु मध्येबाट छानिएका पत्रकारहरुको लागि २०४८ साल मंसीर ११, १२ र १३ गते (२७, २८ र २९ नोभेम्बर १९९१) धुलिखेलमा ३ दिने दक्षतावृद्धि तालिम गोष्ठी सम्पन्न भयो । गत वर्ष आधारभूत तालिम गोष्ठीमा भाग लिइसकेका ७२ जना

पत्रकारहरू मध्ये यस चंद्रं दक्षतावृद्धि तालिम गोर्जीमा ३२ जना पत्रकारहरू महाभारी थिए। मार्दे, गत चंद्रं आधारभूत तालिम गोर्जीमा सामन गाने नम्रकाका नारायणी २ जनकपर अचलका पत्रकारहरूका लागि पनि आधारभूत तालिम गोर्जीको आवश्यकता थियो। मध्यहरू मन् १९९१ मा त्यस क्षेत्रका पत्रकारहरूका लागि भद्रो १६ र १७ गत हेटोडामा आधारभूत तालिम गोर्जीको आयोजना गय्यो।

उपचारका र उपचारका चाहिर समेत नेपाल बातावरण पत्रकार ममूहका कार्यक्रम र मध्यात्मक वृद्धिसँगै यस सम्यामा सामेल हुने सदस्यहरूको मध्या पनि बढेको छ। तर, सदस्यहरूका लागि पनि छुट्टै तालिम गोर्जीको आवश्यकता अनुच्छ गय्यो। यस आवश्यकतालाई परिपूर्ति गाने मन् १९९१ मा समूहका सदस्यहरूका लागि २ बटा तालिम गोर्जी आयोजना गाराए। असार ५ र ८ गते (जुन २१ र २२, १९९१) शुल्लखेलमा बातावरणका आधारभूत विषयमा २ दिने तालिम गोर्जी र समूहको कार्यालयमा भद्रो १७ देख २७ सम्म (सन्देशबाट १ देखि १० सम्म १९९१) "हामो घरती: आधारभूत बातावरण" विषयमा १० दिने तालिम गोर्जी सम्पन्न भयो। यससि नेपाल बातावरण पत्रकार ममूहले गत चंद्रं आधारभूत र दक्षता वृद्धि इुँ श्रोमिमा गरी पत्रकारहरूका लागि ५ बटा तालिम गोर्जी सम्पन्न गरेको छ।

गत चंद्रं पांचल र मध्यमाचलमा भएका आधारभूत तालिम गोर्जीका भागमानीहरूसम्बन्धावाट चर्निङका पत्रकारहरूको दक्षतावृद्धि तालिम गोर्जी शुल्लखेलमा भयो। २०४८ माल मंसीर १०, १२ र १३ गते भएको सो गोर्जीमा इलाम, काल्प, सुनसरी, मोराग र राजधानीका पत्रकारहरूको सहभागिता थियो।

२०४८ साल मंसीर ११ गते
प्रथम आधिकारी

बातावरण समाचार/खेल लेख दक्षतावृद्धि तालिम गोर्जीको शुभारम्भ विहान ९ बाजे जिल्ला बन कार्यालय, काश्चेपलाञ्चोकको सभाकक्षमा भयो। गोर्जीको आवश्यकता र नेपाल बातावरण पत्रकार समूहका गतिविधिहारे समूहका कार्यालय विषय गुवाखाले सीमित जनकारी हिन्दूभयो। कार्यक्रमको शुरुआत सहभागीहरू र श्रोत व्याकिहेचीको परिच्छबाट भयो। सहभागी तथा श्रोत व्याकिहेचीको आपसी परिचय पछि गोर्जीका कार्यालयि सम्बन्धी मालिक जनकारी दिइयो।

प्रथम आधिकारीको पहिलो विषय थिए - बातावरणका आधारभूत तत्वहरू। बातावरणका आधारभूत तत्वहरूबाटे तत्त्व तिमिसाले कार्यपन प्रस्तुत गर्नुभयो। कार्यपनको प्रस्तुत तथा त्यसमार्थिको छलफल पछि जैविक विविधताबाटे बातावरणावृद्धि डा. तीय बाहादुर श्रेष्ठले विषय प्रस्तुत गर्नुभयो।

डा. श्रेष्ठले जैविक विविधताको पारिभाषा, नेपालमा निमिन्न प्राणी र जनसम्बन्धीयोको निभरता र नेपालमा पाइने विभिन्न जनसम्बन्धीको विशिष्टताबाटे चचा गर्नुभयो।

गर्देनारी, सोही आधिकारीका विश्वनाथ उप्रेतीले नेपालमा बन्यजन्मको वितरण र तिनको सरक्षण विषयमा आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्नुभयो। श्री उप्रेतीले नेपालमा लोप हुँदै गएका र सरक्षण गोर्जीका बच्य जन्महरूको चचा गर्ने राष्ट्रिय निकुञ्ज चया बच्य जन्म आरक्षहरूले सरक्षणकोलाई गरेको प्रयासको चचा गर्नुभयो। आरक्ष तथा निकुञ्जमा सरक्षित गोर्जीका जन्म र वर्परका वासिन्नहरूलाई भैरवने झौंक भगाडा तथा विवादबाटे चचा गर्ने उप्रेतीले बच्य जन्मको सरक्षण मानिसको भलाइका लागि हो भन्ने कुरामा जोड दिनुभयो।

दक्षता वृद्धि तालिम गोर्जी, शुल्लखेल

(२०४८ मंसीर ११-१२)

दोषो अधिवेशन

पहिलो दिनको दोषो अधिवेशन दिज्दों २ बजे शुरु भयो । दोषो अधिवेशनको विश्वव्यापी चातावरणीय समस्या । चातावरण सरकार र दिगो विकास द्वारा विकासबाट हेम बहादुर विष्ट्ट आ- आफाना कायक्रमहरु प्रस्तुत गर्नुभयो ।

छलफल पाइ दिनको सम्पूर्ण कायक्रम समाप्त भयो । प्रश्नोत्तर एवं दुर्दै कायप्रतिहर बारे सहभागीहरुले उत्साहपूर्वक छलफल गार । प्रश्नोत्तर एवं

२०४८ मंसीर १२ गते
पहिलो अधिवेशन

दोषो दिनको पहिलो अधिवेशन विहान ९ बजे शुरु भयो । पहिलो अधिवेशनको पिलो विषय थियो - नेपालका प्रमुख चातावरणीय समस्याहरु । प्रस्तुत गर्नु त नेपालको कृषि, बन, उद्योग, शहरी, प्रदूषण, प्रयट्ट र ग्रामीण समस्याहरुसँग- सो बढेर गरका चातावरणीय समस्याहरुको चर्चा गर्नुभयो । सोही अधिवेशनमा डा. चिरञ्जीवि लाल श्रेष्ठले नेपालले चातावरण समस्याहरुमा सम्मेलनद्वारा चासो देखाउन हब्दोको कुरा पनि उल्लेख गर्नुभयो ।

दोषो अधिवेशन

दोषो दिनको पहिलो अधिवेशन विहान ९ बजे शुरु भयो । पहिलो अधिवेशनको विषय थियो - चातावरणविद् वट्टक्षण उप्रेतीले कायप्रत प्रस्तुत गर्नुभयो । कायप्रत प्रस्तुत गर्ने श्री उप्रेतीले नेपालको कृषि, बन, उद्योग, शहरी, प्रदूषण, प्रयट्ट र ग्रामीण समस्याहरुसँग- सो बढेर गरका चातावरणीय समस्याहरुको चर्चा गर्नुभयो । सोही अधिवेशनमा डा. चिरञ्जीवि लाल श्रेष्ठले नेपालले चातावरणप्रति चाल्ल देखाउन हब्दोको कुरा पनि उल्लेख गर्नुभयो ।

दोषो अधिवेशनको प्रारम्भ दिउँसोको २ बजे भयो । अधिवेशनको पिलो विषय थियो - चातावरणसांग सम्बन्धित सेस्या, नीति, योजना र कायक्रम । प्रस्तुत विषयमा डा.

सोही अधिवेशनमा अर्का प्रत्कार पी. खोरेलले अनुसन्धानात्मक समाचारको संकलन तथा लेखनबाटे आफ्नो विषय प्रस्तुत गर्नुभयो । श्री श्रेष्ठले चातावरण समाचार र लेख - लेखनको भवित्व बारे आफ्नो विषय प्रस्तुत गर्नुभयो । श्री श्रेष्ठले चातावरण प्रत्कारिता पनि सामान्य प्रत्कारिता जस्तै हो, तर यसमा मेहनत बढी पछि भन्ने कुरा स्पष्ट पार्नुभयो ।

दोषो अधिवेशन

दोषो अधिवेशन

अन्तिम दिनको दोषो अधिवेशन २ बजे प्रारम्भ भयो । अधिवेशनको स्पोजन चारिए प्रत्कार भारतदत्त कोइरालाले गर्नुभयो ।

सोही अधिवेशनमा अर्का चरिष्ट प्रत्कार आदित्यमान श्रेष्ठले चातावरण समाचार र लेख - लेखनको भवित्व बारे आफ्नो विषय प्रस्तुत गर्नुभयो । श्री श्रेष्ठले चातावरण प्रत्कारिता पनि सामान्य प्रत्कारिता जस्तै हो, तर यसमा मेहनत बढी पछि भन्ने कुरा स्पष्ट पार्नुभयो ।

सोही अधिवेशनमा अर्का प्रत्कार पी. खोरेलले अनुसन्धानात्मक समाचारको संकलन तथा लेखनबाटे आफ्नो विषय प्रस्तुत गर्नुभयो । विषय प्रस्तुत गर्ने श्री खोरेलले अन्त्यात्मक समाचारमा पनि सुचानाहरुको "टिपोट" हस्ते सहयोग गर्दै भन्नुभयो ।

तालिम गोर्जीको अन्त्यमा सहभागीहरुद्वारा गोर्जीको समीक्षा गर्ने कायप्रतम राखिएको विषय । विभिन्न प्रश्नहरुको फर्म सहभागीहरुलाई वितरण गरेर त्यसबाट उत्तरहरु संकलन गरेपछि तालिम गोर्जीको समापन भयो । सोही दिन प्रत्कारहरुको दल काठमाडौं फर्माई ।

अन्त्यमा

१५ गते विहान ९ बजे भाषा, इलाम, सुनसरी र मोराङका सहभागी प्रत्कारहरुको विषय प्रत्कार सम्भूको कायालयमा सम्भूको कायक्रमहरुबाटे छलफल भयो । प्रत्कारहरुले सोधेका प्रश्नको जवाफ अध्यस विनय गुवाचार्य र कायकारी निर्देशक हेम बहादुर विष्ट्ट दिनुभयो ।

मंसीर १३, २०४८
पहिलो अधिवेशन

कायप्रतमको अन्तिम दिन चातावरण प्रत्कारिताकालागि छुट्याइएको विषय । प्रत्कारिता सम्बन्धी यस दिनको पहिलो अधिवेशन स्थलगत अध्ययन भ्रमाचाट शुरु भयो । विहान ८ बजे सहभागी प्रत्कारहरुको दल काष्ठे जिल्लामा स्थानीय जनताले सरकार गरेको विषय गर्न उत्तरहरुको चातावरणप्रति चाल्ल देखाउन हब्दोको कुरा प्राप्तवारे सीक्षित जनकारी लिएर प्रत्कारहरुको टोली दिज्दो १२.३० बजे शुरुखेल आइपुर्यो ।

तालिम गोर्खीका सहभागीहर

अमृतलाल श्रेष्ठ-झापा

आनन्द श्रेष्ठ - धरान

कृष्ण पोखरेल - काठमाडौं

केदार कोइराला - काठमाडौं

केशव आचार्य - झापा

जयदेव गौतम - काठमाडौं

दीपा गौतम - काठमाडौं

पद्मसिंह कार्की - काठमाडौं

प्रधान प्रधान - विराटनगर

विजु नित्युरी - इलाम

भरत भुटेल - झापा

मानिषा अध्याल - काठमाडौं

मानन भण्डारी - विराटनगर

राम रिक्षन शादेव - विराटनगर

श्री रामसिंह बस्नेत - काठमाडौं

रेखीरमण सुबेदी - काठमाडौं

हर्म सुब्बा - धरान

केशव आचार्य - झापा

जयदेव गौतम - काठमाडौं

पद्मसिंह कार्की - काठमाडौं

प्रधान प्रधान - विराटनगर

विजु नित्युरी - इलाम

भरत भुटेल - झापा

मानिषा अध्याल - काठमाडौं

मानन भण्डारी - विराटनगर

राम रिक्षन शादेव - विराटनगर

श्री रामसिंह बस्नेत - काठमाडौं

रेखीरमण सुबेदी - काठमाडौं

हर्म सुब्बा - धरान

केशव आचार्य - झापा

जयदेव गौतम - काठमाडौं

पद्मसिंह कार्की - काठमाडौं

प्रधान प्रधान - विराटनगर

विजु नित्युरी - इलाम

भरत भुटेल - झापा

मानिषा अध्याल - काठमाडौं

मानन भण्डारी - विराटनगर

राम रिक्षन शादेव - विराटनगर

श्री रामसिंह बस्नेत - काठमाडौं

रेखीरमण सुबेदी - काठमाडौं

हर्म सुब्बा - धरान

केशव आचार्य - झापा

जयदेव गौतम - काठमाडौं

पद्मसिंह कार्की - काठमाडौं

प्रधान प्रधान - विराटनगर

विजु नित्युरी - इलाम

भरत भुटेल - झापा

(असोज १६-१७, २०४८)

वातावरण पत्रकारिता आधारभूत तालिम गोर्खी

हेटोडा

प्रथम वार्षिक सम्पादित तालिम गोर्खी का संचालन गर्दा विराटनगर हेटोडा र राज्यविराजका आधिकार्य पत्रकारहरू गोर्खीमा सामेल हुन तथा विवाहको तथाताउ ध्यानमा राखी पस चर्च त्यस क्षेत्रका पत्रकारहरूले लागि हेटोडा आधारभूत तालिम गोर्खी आयोजना गरियो । हेटोडा नारायणीलिकाको सभाकक्षमा भएको सो तालिम गोर्खीमा चितवन, विराटनगर र जनकपुरका पत्रकारहरू सहभागी थिए । राज्यविराजवाट निम्नवाइप्रका पत्रकारहरू गोर्खीमा उपरिचित भएनन् ।

प्रथम आधिकारित
असोज १६, २०४८

हेटोडा नारायणीलिकाको सभाकक्षमा आधारभूत तालिम गोर्खीको शुरुवात विहान ११ बजे भयो । उद्घाटन समारोहको शुरुआत सहभागी र मातृ व्यक्तिहरूको आपसी चिनजानबाट भयो । सो समारोहमा समूहका कार्यकारी निर्देशक हेम बहादुर विच्छले नेपाल वातावरण पत्रकार समूहको उद्देश्य, कार्यक्रम र गतिविधिबाटे सहभागीहरूलाई जानकारी दिन्मध्यो । त्यस पारी गोर्खीका आवश्यकता र कार्यविधिबाटे गोपाल गुरागाउँले सीक्षण जानकारी दिन्मध्यो ।

अनोपचारिक र सादा उद्घाटनको कार्यक्रमपछि पहिलो आधिकारिताको पहिलो विषय विद्यो- वातावरण भानेको के हो ? वातावरणका आधारभूत तत्वहरू के के हुन् र नेपालका वातावरणीय सम्प्याहर के के हुन् ? प्रस्तुत विषयमा हेम बहादुर विच्छले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको विद्यो ।

कार्यपत्र प्रस्तुत गर्दै श्री विच्छले वातावरणको परिभाषा, जैविक र अजैविक तत्वहरू, नेपालका प्रमुख वातावरणीय सम्प्याहर (वन विनाश, बाढी पाहरो, भूक्षय, जनसंख्या वृद्धि, मरम्भनकरण, प्रदूषण आदि) को चर्चा गरिन्थ्यो ।

दोस्रो अधिकारित

दिउंसो जलपालको कार्यक्रम पछि नेपालको औद्योगिक क्षेत्रका वातावरणीय सम्प्याहर विषयमा वातावरणीय बढुक्षा उपरिले कार्यपत्र प्रस्तुत गरिन्थ्यो । नेपालमा विकास भैरहेको अव्यवस्थित शहरीकरण, अव्यवस्थित शहरमा बढुदो जनसंख्या, ढल र फौहरको अव्यवस्था, औद्योगिक प्रदूषणमा आहिको चर्चा गर्दै श्री उपरिले शहरीकरण र औद्योगिकीकरणलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने तथ्य औल्याउनु भयो ।

आपोजनक सम्हवाट

आनन्दराम आचार्य
गोपाल गुरागाउँ
विजेन्द्र सिम्बदा
तीर्थ कोइराला
जानमणि चापागाउँ

सोही आधिवेशनमा तत्क्र प्रसाद तिमिसनाले विषव्यापी चातावरणीय समस्याहरको चर्चा गर्नुभयो । विषव्यापी चातावरणीय समस्याहरको विषयक कार्यपात्र प्रस्तुत गर्दै उत्तोले समस्याको कारण, समाधानका उपायहरु र चातावरण सरकारको आवश्यकतामा जोड दिनुभयो ।

यस्तोरी चातावरण र जीवन बीचको अन्तरसम्बन्धबाटे हेम बहादुर विठ्ठले विषय प्रस्तुत गर्नुभयो । पृथ्वीको वर्तमान अवस्था, यहाँको तापक्रम र बायुमण्डलको चर्चा गर्दै उत्तोले भन्नुभयो - पृथ्वीमात्र पस्तो ग्रह हो, जहाँ जीवन संभव छ ।" अह ग्रहहरुमा जीवन हुँकेन आधार नभएको कारणले मानिसको रक्षाका लागि पृथ्वी र पृथ्वीको चातावरणको सरकार गर्नुपर्दै भन्ने कुरामा उत्तोले जोड दिनुभयो ।

सहभागीहरुद्वारा सोधिएका प्रश्नहरुको उत्तर र छलफल पछि पहिलो दिनको कार्यक्रम समाप्त भयो ।

प्रथम आधिवेशन १७ असोङ, २०४८

दोस्रो दिनको प्रथम आधिवेशनको शुरुआत विहान र बजे भयो । सो दिनको प्रमुख विषय चियो-चातावरण पत्रकारिता । चातावरण पत्रकारिताबाटे पत्रकार आनन्दराम आचार्यले प्रस्तुत गर्नुभयो । आज्ञो कार्यक्रम प्रस्तुत गर्दै उत्तोले पत्रकारिता र चातावरण पत्रकारिताका समस्याहरु आदिको चर्चा गर्नुभयो । यसै गरी चातावरण समाचार संकलन र लेख लेखनबाटे पत्रकारहरु भैरव रिसाल र ओम खड्काले आफ्ना अनुभवहरुको चर्चा गर्नुभयो । सहभागीहरुलाई पनि यस छलफल तथा अनुभवको आदान प्रदान गर्ने कार्यक्रममा सहभागी बनाइएको थियो । सहभागी अधिवेशनको आदान प्रदान गर्ने कार्यक्रममा समस्याहरुबाटे आ-आफ्नो विचार व्यक्त गरे । अधिवेशन ११: ३० बजे सकियो ।

दोस्रो आधिवेशन

द्वितीयोको बाना पछि सहभागीहरुलाई अध्ययन भ्रमण गर्ने हेटोडा सिमेण्ट उद्योगतर्फ लियो । हेटोडा सिमेण्ट उद्योगको बानी शेत्र भैरवमा पत्रकारहरुले त्यहाँबाट चुनांडुगा निकाल्ने, सकलन गर्ने र कारखानासम्म लिगाने व्यवस्थाको अध्ययन गरे । बानी देशको अध्ययन भ्रमणपछि साँझ ५:३० बजे पत्रकारहरुको दल हेटोडा सिमेण्ट उद्योगको कारखानामा प्रवेश गन्नो ।

कारखानामा काम गर्ने कामदारहरुको स्वास्थ्यबाटे, वायु प्रदूषण र त्यसलाई कम गर्न कारखानाले अपनाएका सुरक्षाका उपायहरुको अध्ययन गर्नुका साथे पत्रकारहरुले सिमेण्ट उत्पादन प्रीकार्यालारे पनि अध्ययन गरे । कारखानामा जानउअधिय पत्रकारहरुलाई समूहका सिमेण्ट उत्पादन प्रृक्षयाबाटे जानकारी दिइएको थियो भन्ने कारखानाका तफबाट सहायक खानी प्रवायक सरोज कुमार श्रीवाल्तव र वरिष्ठ मेकानिकल इन्जिनियर शिवरत भट्टले कारखानाको बारेमा जानकारी दिनुभएको थियो ।

अध्ययन भ्रमण पश्चात गोर्फ्टको समाप्त गरियो । गोर्फ्टमा चातावरण बचाउ आनन्दोलनका आव्यास बद्रीप्रसाद खतिबडा र मकवानपुरका समाजसेवीहरुले पनि भाग लिनुभएको थियो ।

- १. दीप नारायण पराजुली- चितवन दिनेश राज न्योपाने - हेटोडा सुदरशनराज पाण्डे - बीरांज महेन्द्र श्रेष्ठ - हेटोडा
- २. रामस्वरूप नेपाली - जलेश्वर, महोत्तरी कमल शाह- जनकपुर
- ३. मनोज कुमार भा - बीरांज सत्यनारायण यादव - जलेश्वर, महोत्तरी
- ४. पण्डित अमात्य - जनकपुर कौशल पाण्डे - हेटोडा
- ५. तुल्येश्वर श्रेष्ठ - हेटोडा

पार्वेनकहरु
बही प्रसाद खतिबडा - हेटोडा हीरकण विष्ट - हेटोडा जगन्नाथ प्रसाद लामिछाने - हेटोडा
सातो व्यक्ति / समूहका सदस्यहरु
तत्क्र प्रसाद तिमिसना हेमबहादुर विट्ट ओम खड्का
बाटुकण्ठ उप्रेती आनन्दराम आचार्य भैरव रिसाल गोपाल गुरागाई

बातावरण समाचार / लोख - लोखन

दक्षतावृद्धि तालिम गार्डी

साउन २२-२४, लुम्बले, कास्की

साउन २२ गते २०७२

नेपाल बातावरण पत्रकार समूहद्वारा आयोजित यस घटको पाइलो दक्षतावृद्धि तालिम गार्डी लुम्ले संचाय कृषि अनुसन्धान केन्द्र लुम्ले कास्कीको तालिम कक्षमा विज्ञान बजे शुभारम्भ भयो । गोर्को उद्धाटन सहभागी र श्रोत व्यक्तिको पारिचयबाट यसको विषयो ।

सो अवसरमा नेपाल बातावरण पत्रकार समूहका कायंकारी निर्देशक हेमवत्तादुर विद्युले समूहको लक्ष्य, कायंकम र तालिम गोर्को आवश्यकतावारे सहभागी तथा आमिन्चतहलाई जानकारी दिनुभयो । त्यसेपारी, लुम्ले क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्रका तालिम तथा प्रचार प्रसार शाखाका प्रमुख अनिल सुवेदीले पत्रकारहरूको गोर्की केन्द्रको तालिम भवनमा हुँ ज्यादै बुशीको कुरा हो भनुभयो ।

पहिलो अधिक्षेपन

पहिलो अधिक्षेपनमा लुम्ले संचाय कृषि अनुसन्धान केन्द्रका वन विद्युले लुम्ले कृषि केन्द्रको तफेबाट सहभागिहराई जलपान गराइयो । जानकारी उद्धाटन समारोहमा लुम्ले कृषि केन्द्रका विभिन्न विभागका प्रमुखहरूको पाइ उदास्ती विद्युले लुम्ले कृषि अधिक्षेपनमा लुम्ले कायंकम वारे गोर्कीका स्थोलक गोपाल गुरागाइंडे सौन्ख्य तथा प्रचार प्रसार शाखाका गोर्कीको कायंकम वारे गोर्की केन्द्रको तालिम भवनमा हुँ ज्यादै बुशीको कुरा हो भनुभयो ।

दोस्रो अधिक्षेपन

पहिलो दोस्रो अधिक्षेपनमा लुम्ले संचाय कृषि अनुसन्धान केन्द्रका वन अधिकृत रवीन्द्र श्रेष्ठले नेपालको वन र बातावरणसा सम्बन्धित समस्याहरूवारे आफ्नो कायंपन प्रस्तुत गर्नुभयो ।

वन विनासको कारण तराई र पहाडमा वेरला-जालै भएको चचाँ गर्दै श्री श्रेष्ठले प्रत्येक वर्ष २५ लाई टन दाउरका लागि जानको बढी उत्पादन भेरहेको कुरा बाताजनुभयो । वर्षेनी उत्पादनमन्त्रा बढी बच्च भेरहेको यो मात्रा नयटाएको खण्डमा पहाडी क्षेत्र मानिस र पशुपालन लायक नहने कुराको चचाँ गर्दै उहाँले १३ लाख ५० हजार मानिसले हालसम्म वनबाट रोजगारी पाएको कुरा उल्लेख गर्नुभयो । पशुपालन र कृषिसँग प्रत्यक्ष रुपले गोसिएको वन सम्पदाको विनाशले देखा परेको भू-क्षेत्र, बाढी, पहिरो, पानीका शातको अभाव, प्रदूषण आदि समस्याको चचाँ श्री श्रेष्ठले गर्नुभयो ।

दोस्रो अधिक्षेपनमा अर्को विषय विषयो- बातावरणका आधारभूत तत्वहरू । बातावरणका आधारभूत तत्वहरू वारे नेपालसका सह-सदस्य श्री तत्त्वप्रसाद तिमिसनाले आफ्नो कायंपन प्रस्तुत गर्नुभयो ।

आफ्नो कायंपनमा उहाँले बातावरणको ऐतिहासिक पक्ष, प्रार्थी जगत र बन्स्ति जगत, इकोसिस्टम, बाढी सार्वज्ञ, उर्जा प्रवाह, जैविक विविधता र भूजैव रसायन शास्त्रको चर्चा गर्दै बातावरण विज्ञान र कलाका शीघ्रको विषय हो भन्ने कुरामा जोड दिनुभयो ।

सोही अधिक्षेपनमा लम्ले क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्रका तालिम तथा प्रचार प्रमुख अनिल मुख्यदेश नेपालको कृषि प्रणाली र बातावरणसा सम्बन्धित समस्याहरू र वन अधिकृत रवीन्द्र श्रेष्ठले नेपालको वन र त्यससम्म सम्बन्धित बातावरण समस्याहरूबाटे अनन्य-अलगा कायंपन प्रस्तुत गर्नुभयो ।

श्री मुख्यदेश आफ्नो कायंपन प्रस्तुत गर्दै नेपालको कृषि प्रणालीमा रसायनिक मलको मात्राले महत्वपूर्ण स्थान आगाटको चर्चा गर्नुभयो । उहाँले भन्नुभयो- यसका नकारात्मक असरहरू पाइ छन् । तर ती असरहरू के कस्ता खालका छन् भनेर केलाइएको छैन । केलाउनु पाइ बेलाचाहि आईमस्को छ । "उहाँले विषादीहरूको गणतान्त्रिको प्रश्न उठाउनुभयो । ती ओपिधरूको मिथ्या उपयुक्त छ, कि छैन, स्माद नायेका आपणिहरू कसरी देशाभित्र विक्ति वितरण भेरहेका छन् । र त्यसले कृषि प्राणीमा करिको हानिकारक असर गरेको छ । भन्ने कुराको पाइ सुवेदीले माझसँग चचाँ गर्नुभयो ।

विषादीको भण्डार र तिनको विसर्जनमा देखापरेका प्राविधिक त्रुटीहरू, विषादीको उत्पयोग गर्दा प्राविधिक जानको अभाव आदिल जर्मान, पानी र खाद्य बस्तुमा असर परेको र पसको प्रभाव मानिसको त्वास्त्यमा समेत पारिहरेको चचाँ श्री सुवेदीले गर्नुभयो ।

पहिलो अधिवेशन

२०४८ साल २३ गते

दोसो दिनको पहिलो अधिवेशन विहान ९ बजे शुरू भयो । पहिलो अधिवेशनको पहिलो विषय थियो- पहाडी भेत्रका चातावरणीय समस्याहर । नेपालमा आजुने प्रयटकहर, पद्धाति र प्राकृतिक श्रोतहरको विषयमा केन्द्रित भएर शैलेन्द्र थाकालीले सो विषय प्रस्तुत गर्नुभयो ।

गाउँले जीवनका आधारहरूमा देखापरेका प्रतिकूल प्रभावहरू र ती समस्याहर समाधान गर्न भईहोको प्रयासबारे उहाँले फिल्म पनि प्रदर्शन गर्नुभयो । अन्तर्ण सरकार आयोजनाले प्राकृतिक श्रोतको सरकार गोर मात्र सामुदायिक र पायटन निकास गर्न प्रयत्न गरीरहेको चर्चा पनि उहाँले गर्नुभयो ।

त्यसपछिको विषय थियो- जर्जा उपयोग र सरकार उजर्जा उपयोग र सरकारका विषयमा अनिल चिन्हकारते आफ्नो विषयको प्रस्तुती गर्नुभयो । उहाँले गोम्यम, श्रोतको पहचान र आवश्यकता अनुरूपको उजां प्रायिकिको आवश्यकतामा जोड दिए नेपालले जल, हवा र जंगल तिनै चीजलाई उर्जाको उपयोगका लागि प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिएनुभयो ।

यसै गरी सोही अधिवेशनमा नेपालमा प्रदूषणको समस्याबारे डा. जनादन पाण्डेले आफ्नो विषय प्रस्तुत गर्नुभयो । नेपालमा पानी प्रदूषणको विष्टूत चर्चा गैदै श्री पाण्डेले खानेपानी प्रदूषण नदी र ताल तलयाको प्रदूषण तथा भूमिगत पानी प्रदूषणका कारण र तिनको सरकारको आवश्यकताबाबे चर्चा गर्नुभयो । उहाँले पानी सांसारै वायु प्रदूषण र माटो प्रदूषणबाबे पनि विस्तृत चर्चा गर्नुभयो ।

दोस्रो अधिवेशन

दोस्रो दिनको दोस्रो अधिवेशन दिउँसोको खाना पछाडि १:३० बजे शुरू भयो । नेपालीको शुल्कको विषय थियो- विकासको वर्तमान प्रक्रिया र दिगो विकास । यस विषयमा नेपाल चातावरण पत्रकार समूहका कार्यकारी निर्देशक हेम बहादुर विठ्ठले आफ्नो कार्यक्रम प्रस्तुत गर्नुभयो ।

पृथ्वीको उत्पति र विकास, मानवको उत्पति र विकास, सम्भावहरको उत्पति र विकास, मानव जातिको बुझ्ने भ्रमाको विकास, यी विकासका विभिन्न चरणहरूमा देखापरेका समस्याहर, लडाई, सामाजिको विस्तार, उनिषेश र विकासको प्रयत्न, विकासको परिभ्रमा, विकासको बतामान प्रक्रिया र दिगो विकासको आवश्यकता र औचित्यबाबे श्री विठ्ठले विस्तृत चर्चा गर्नुभयो ।

प्रमोगी अको विषय थियो, औद्योगिककरण र शहरीकरणसम्बन्धीत समस्याहर । चातावरणमा समस्याहर सम्भन्धित समस्या, नीति, योजना, ऐन, कानून र भास्तरण । सो विषयमा दुइ अलग-अलग कार्यप्रबन्ध चातावरणविद् बट्काणा उप्रतीले प्रस्तुत गर्नुभयो ।

आपसो कार्यप्रमा श्री उप्रतीले नेपालमा चातावरणीय समस्याको पहिचान र समस्याको पद्धतिम, शहरीकरण र औद्योगिककरणले उत्पन्न गरेका समस्याहर, सरकारी र सरकारी सम्भावहरको क्रियाशीलता तथा तिनका समस्याहर चातावरणीय नीति तथा योजनाहर, कानूनी प्रबन्धनहर र तिनका कमजोरीहरको विस्तृत छलफल र चर्चा गर्नुभयो ।

प्रथम अधिवेशन

२०४८ साल सातमा २४ गते

प्रथम अधिवेशनको शुरुआत विहान ८:३० बजे भयो । पत्रकारिता यस दिनको छलफलको प्रमुख विषय थियो ।

विषयको शुरुआत चातावरण सम्बन्धी समाचार तथा लेख-लेखनको सैद्धान्तिक पक्षबाट भयो । यस विषयलाई पत्रकार तीयं कोइरालाले प्रस्तुत गर्नुभयो । आफ्नो विषयवस्तु प्रस्तुत गर्दै श्री कोइरालाले चातावरण पत्रकारिताको शुरुआत, यसका समस्याहर चातावरणीय समाचारहरूको पहिचान तथा प्रत्युतिकारण बाटे छलफल तथा चर्चा गर्नुभयो । यसेगाई पत्रकार ह्यै तेमबहाइर विष्ट र गोपाल गुराहाइले चातावरण पत्रकारहरूको भूमिका, समस्या र पत्रकारिताका समस्याहरको चर्चा गर्नुभयो ।

पत्रकारिता सम्बन्धी यस अधिवेशनमा सहभागी पत्रकारहरले विगत वर्षदेखि यस वर्षसम्म चातावरण समाचार लेख लेखनका अनुभवहरको आदान-प्रदान र प्रश्नोत्तर गर्नुभयो ।

सोही अधिवेशनमा चातावरण सम्बन्धी अनुसन्धानतम्क लेख-लेखनबाबे श्री तत्व तिर्मिसनाले साझेत चर्चा गर्नुभयो ।

दोस्रो अधिवेशन

दोस्रो दिनको दोस्रो अधिवेशन दिउँसोको खाना पछाडि १:३० बजे शुरू भयो । नेपालीको शुल्कको विषय थियो- विकासको वर्तमान प्रक्रिया र दिगो विकास । यस विषयमा नेपाल चातावरण पत्रकार समूहका कार्यकारी निर्देशक हेम बहादुर विठ्ठले आफ्नो कार्यक्रम प्रस्तुत गर्नुभयो ।

पृथ्वीको उत्पति र विकास, मानवको उत्पति र विकास, सम्भावहरको उत्पति र विकास, मानव जातिको बुझ्ने भ्रमाको विकास, यी विकासका विभिन्न चरणहरूमा देखापरेका समस्याहर, लडाई, सामाजिको विस्तार, उनिषेश र विकासको प्रयत्न, विकासको परिभ्रमा, विकासको बतामान प्रक्रिया र दिगो विकासको आवश्यकता र औचित्यबाबे श्री विठ्ठले विस्तृत चर्चा गर्नुभयो ।

पत्रकारहरूलाई दुइटा समूहमा विभाजन गरियो ।

एउटा समूहले बनसंग सम्बन्धित समाचार र अको समूहले प्रयुपलन सम्बन्धी समाचार संकलन गर्ने र लेख्ने गरी दुइटा समूह लुम्बे कृषि केन्द्रका सम्बन्धित अधिकृतहरूसँग चर्चा गर्नुभयो ।

अन्नवांतों गांडे र अनुस्थान गांडे फिल्डमा गांडे । दिनेसो ३३० मा तालिम करता आपापावृष्टि प्राप्त मूलतात्त्वाको आधारभाग भए प्रकार चातावरणका लागी लेख उत्पादन भयो ।

अन्नम आधिकार

प्रकारहरूद्वारा तालिम गोर्जीको मूल्यानका तथा समीक्षा गांडे कामकाम यियो । तालिम गोर्जीको चातामा तथा नेपाल चातावरण प्रकार समूहका बारेमा आ-आफ्नो मूल्यानक, अचलानका तथा टिप्पणी गांडेका लागी सहभागिहरूमा अनुराग गारयो ।

सहभागीहरूको टिप्पणी

१. अजून चबाली

गांडीमा ओप्पोचारका नभएकाले मन पन्यो तर, प्रत्येक प्रकार बैज्ञानिक हुँदैन । प्रकारहरू चुन्ने प्राचीषिक भाषा हुँनुप्प्यो । नेपाल चातावरण प्रकार समूले अरु काम गांडे भयो पनि चातावरण प्रकारहरूद्वारा प्रोत्साहित गांनुप्प्यो ।

२. डोलाराम घिमिरे

प्रकारहरूको पाठ्य सामग्री अलि बढी भयो । पाठ्यक्रम कस्तो हुँनुप्प्य भन्ने हामीलाई याहा छैन । हामी आवश्यकता अनुसारको पाठ्यक्रम राख्नुप्प्य । उपत्यका वाहरका प्रकारलाई पनि नेचापस्मा सदस्यता दिइयो । यसै गरी उत्कृष्ट चातावरण प्रकारहरूको संग्रह सहभागिहरूलाई उपलब्ध गराइयो ।

३. घमराज अयांल

प्रकारहरूको गोर्जीबाट चातावरणलाई चैजानिक दृष्टिकोणले पनि हेतु प्रस्तू । हमीले यहाँ सिकेको कुरा रैनिक काममा ल्याएपछि मात्र यस गोर्जीको उपलब्ध देखिन्दै । यस्ता कामकमले भेटघटाटको अवसर प्रदान गर्दैन् । साथसाथै अब दक्षता बढ़ि हुने काममा पनि सहभागीलाई सलन्न गराउनुप्प्य ।

४. नारायण सापकोटा

यस्ता गोर्जीमा भाषाको नेपालीकरण गरियो । हामी आवश्यकता अप्रेजी होइन्, नेपाली भाषा हो । चातावरण प्रकारहरूलाई अरु राष्ट्र बनाउन पाठ्यक्रम विकसित गांनुप्प्य र शब्दहरूको व्याख्या गांडे प्रृष्ठाको प्रकाशन गांनुप्प्यो ।

५. प्रतीक खण्डरी

नेपाल चातावरण प्रकार समूहले गरेका कामको टिप्पणी गांडे सिजिलो छ, तर काम गांडे भने गाई हुँदै । प्राचीषिक कुरालाई बुझ्ने प्रयत्न जामी सहभागीहरूले पनि गांनुप्प्यो । सहभागी स्वयंले पनि यस विषयमा शब्द देखाउनु पढ्दे । यस्ता गोर्जी गारदा गोर्जी स्थलको आपामा छोटो जानकारी र मैममको पनि जानकारी दिन उपयुक्त हुँदै ।

६. पूर्ण पीडिल

गोर्जीको भ्राता पूर्णा चित्रमा बुझ्ने कठिन परेजस्तो भयो । केही केही चित्रितमा चापापन आगां र कहीमा डाउन आएन । त्यसेले अब यस्तापाउ पनि ध्यान पुऱ्याउनु पढ्दे ।

७. बसन्त पोखरेल

यस्ता गोर्जीहरू बढी प्रकारहरू भ्राता ठाउँमा राखिन उपयुक्त हुँदै । नेवापस्ते वाहिरका सात्र हाँडैन, काठमाडौंको प्रकारहरूलाई पनि चातावरण विषयको रिपोर्ट गांडे भाज्नु पर्दो । उपत्यका भ्राता प्रकारहरूले चातावरणबाट कम लेख्न्दै ।

८. चालक्ष्मा चापागाउँ

चालक्ष्मा अरु गोर्जीहरूको तुलनामा यो गोर्जी फरक छ । तर, हामी चातावरणबिद्दहरूलाई चातावरण प्रकारहरू समूहले प्रकारहरूको स्तर पन्तो छ भनेर चाताखान् । विजानका कुरामा भ्रातोको चालक्ष्मा हुँदै तर चुन्ने नसक्न स्थाभाविक हो । चातावरणका कुरा गदा प्रिच्छी प्रभावको कुरा पात्र आउदै, हामी त्यस्ताफ कातिको प्रभावित हो भन्ने प्रश्न पनि ध्यान दिन-पाराय विषय हो भन्ने मालाई लाग्छ ।

९. विनय कूमार कस्तु

प्रकारहरूले आफै अध्ययन पनि बढाउनु पढ्दे । गोर्जीमा जुन क्षेत्रका सहभागी नस्तै त्यस क्षेत्रका सम्बन्धलाई उठाउंदा गोर्जी प्रभावकारी हुँदै । अचों कुरा, गोर्जीमा सिक्के कुरा देरे हुँदैन् तर समय भने थोरे हुँदै । त्यसै गरी यस्ताले लेख्ने कामका लागि समय तुर्याइएन, तर हुँदूयाउनुप्प्य ।

१०. भोलानाथ अधिकारी

यस्ता चातावरणकालदेवि चातावरण शिखालाई पढाउन पाठ्यक्रममा राख्ने गरी पाठ्यक्रम गांडैन सरकारलाई द्वाव दिनुप्प्य ।

११. माधव शर्मा
यातोको लाग्निय गोर्जीमा मैले प्रथमपल्ट भाग लिए । यस्ता कायांकमलाई चार्षिक चालेण्डर भित्र माझै लिमित गांनुहोन्दै । समूहले सदस्यता बढाउनुप्प्य र सदस्यता बढाउन नियमहरूलाई लिचिलो पार्स्पर्च ।

१३. लक्ष्मी जवाली

विनातका गोद्यमा के के त्रुटी भए, तिनको पनि समीक्षा गाराएँको भए हुन्थ्यो । चल्ना गोर्खीमा भाग लिन आजेदा रिसे हात होइन, केही लेख लिएर आजन सहभागीहरुलाई प्रस्तावित गर्नुपर्छ । समूहका सबै प्रकाशनहरु सहभागीहरुलाई दिनुपर्छ ।

१४. हस्त गुरुद्व

आधारभूत तालिमले दक्षता बढ्दि तालिममा पनि आधार बडा गान् नसकेको तो तो कि ? पावडको पाम्यापा प्रकाशित गर्ने र वातावरण साहित्य उपलब्ध गराउने कुरामा ध्यान जाओम् आफ्ले शिक्षा दिएका सहभागीहरुको परिचालन गराउन पनि समूहले ध्यान दिनुपर्छ ।

अन्नपूर्ण क्षेत्र संरक्षण आयोजना भ्रमण

२०४८ सातमा २५ गते

तालिम गोर्खीको समापन पछि सहभागी पत्रकारहरुको टोली २५ गते शीनिवार विहान ९ बजे घान्दुक तफ्न प्रस्थान गयो । विहान ८ बजे प्राप्ति, लज समिति, आमा समूह तथा घान्दुककार्फ प्रस्थान गरेका थिए । दिउँसो ३ बजे नेपाल वातावरण पत्रकार समूहको टोली अन्नपूर्ण संरक्षण आयोजना क्षेत्रको प्रधान कार्यालय घान्दुक पुदा टोलीलाई आयोजना प्रमुख डा. चन्द गुरुङले तारिक स्थागत गर्नुभयो ।

समूहको टोलीले आयोजनावारे संक्षिप्त जानकारी प्राप्त गरेपछि विभिन्न समितिका प्रदायिकारी तथा गोर्खेलहरुसँग भेटधाट गच्छो । वन समिति, लज समिति, आमा समूह तथा उचक विभिन्न समितिका सदस्यहरुलाई गाउँका समस्यालाई, संरक्षणका उपायहरु, विगतको इतिहास बारे जानकारी लिएपछि २६ गते दिउँसो पत्रकारहरुको टोली घान्दुकबाट पोखराको हिँडियो । २६ गते राति पोखरा बसेपछि, २७ गते विहान आयोजक तथा सहभागीहरु आ-आयोजनो संचरक लागो । घान्दुकको अध्ययन भ्रमणका आधारमा केही पत्र-पत्रकाले समाचार दिएपछी उपकारित गरे । नेवापसले एउटा रेडियो कार्यक्रम नै उत्पादन गयो ।

गोष्ठीका सहभागि

अञ्जन जवाली - बुटवल
डोलाराम खिर्मे, बुटवल
धर्मराज अयोल - दाढ्गा
नारायण सापकोटा - बुटवल
प्रतीक भण्डारी - नेपालगञ्ज
पुष्प पौडेल - पोखरा
बसन्त पोखरेल - भैरहवा
ब्रालकुञ्ज चापागाई - बुटवल
विनय कुमार कम्पाजु - पाल्या
मोलानाथ अधिकारी - दाढ्गा

माधव शर्मा - पोखरा

लक्ष्मी जवाली - बुटवल

हस्त गुरुद्व - काठमाडौं

सोत व्याक्तिकार

अनिल मुवेदी
डा. जनादेन पापाउ

तत्त्व प्रसाद तिरिमाना

तीव्र कोइराला
बट्टका उप्रेती

रामिन्द्र श्रेष्ठ
तेम बहादुर निद

समूहका सदस्यहरका लागि आधारभूत वातावरण

धूतिखेल काढ़ पलाञ्चोक

२०४८ साल अस्तान ७ र ८ गते

(२१ र २२ जून १९९१)

निस्त्रीने

नया-नया मृच्छनाहर, पनि खापद्धन् । वातावरणको विषयमा वर्द्धनको विवाद, उत्तम बन्दु र ममूहका सदस्यहरलाई निरन्तर नया जानकारी दिए र समयमानमौ उठाका विषय बन्दुको वापराउन यस विवेष्टि समूहले सदस्यहरका लागि पनि तालिम गोर्फ्टीको श्रृंखला गुरु गरको है ।

निपाल

वातावरण पत्रकार समूहद्वारा प्रथमपटक आधोजात कायं सामाजिक परिधिकारी तथा सदस्यहरको तालिम गोर्फ्टी बिल्ला बन कायालाय, काङ्क्षाको समाक्षमा असार ७ गते दित्तेमा शुरु भयो । औपचारिक उद्घाटन भाषण बिना शुरु गाराका गार्डीमा सदस्यहरका प्राप्तिकारक शैक्षिक प्रशिक्षण उठाउन्थयो । श्री पाल्चलाल, वातावरणका इतिहासमौ जोडिएर आएको कुराको व्याख्या गर्दे देखो विश्ववृद्ध पाठ्य वातावरणप्रति समारको धारणा स्पष्ट हुन थालको चचां गाँभयो ।

जैविक

र अजैविक तत्वहर वातावरणका आधारभूत कुरा हुन भर्ने श्री पाल्चलाले हात्या, पानी, माटो, अन्तरिक्ष, तापकम आदि विषयको द्वितीय-द्वितीय विनायक चचां गाँभयो । जैविक तालिम गोर्फ्टीका विषयहर थिए ।

पृथ्वीको वातावरण, हामी वायु मण्डल, दौर्यं प्रणाली, वातावरणको विषयमा वातावरणका लागि सासारले गर्ने खर्च, र त्यसको उपयोग, र त्यसको प्रभाव, विश्ववृद्ध, वातावरण र विकासको अन्तरसम्बन्ध आजोन तहको निनास, अस्त्र वापर, हातरगृह व्यापक क्षुलफल भयो । सो तालिम गोर्फ्टीमा बढ्कृष्ण उत्प्रेति नेपालको औद्योगिक प्रशिक्षणको विषयमा पत्रकारहरलाई जानकारी हिन्मयो ।

समूहका सदस्यहरका लागि आयोजित सो गोर्फ्टीमा निम्न सदस्यहर सहभागी हुन्हुन्यो ।

ओम बहुका
केदारनाथ शर्मा
गोपाल गुरामाई
जगदेव गोतम
जिवेन्द्र सिंघडा

गीर्यं केडराला

त्रिपक गजरेल

पक्न पाण्डे

भरव रिमाल

मानन मेनाली

समून शमा

हेम बहादुर विष्ट

सदस्यहरका प्रशिक्षक

गोलन्द, पाल्चल

बटुक्षा उप्रेति

हास्तो पृथ्वी: वातावरणको आधार

मंदी १६-२५, २०४८
संप्रेक्षण १९७०, १९९१
काठमाडौं

नेपाल वातावरण पत्रकार समूहका सदस्यहरूका लागि भद्रो १६ गतेरेखि भास्म सात्त्व सम्बन्धी आधारभूत तालिम गोष्ठी शुरू भयो । नेपाल भौगोलिक समाज (Nepal Geological Society) को सहयोगमा नेपाल वातावरण पत्रकार समूहद्वारा आयोजित यस तालिम गोष्ठीको शुरुआत गाई समाजका अध्यक्ष अनुच्छेद राजभण्डारीले भास्म शास्त्रीहरूको हक-हितका लागि १२ वर्ष अधि समाजको स्थापनाभएको कुरा बताउन भयो । हाल जम्मा २४० जना सदस्य रहेको समाजमा ३० जना चाहि विदेशी भास्म शास्त्रीहरू सदस्य रहेको बताउदै जहाँले पत्रकारहरूले प्राचीनिक कुरामा नवी राल्न सुखद कुरा हो भन्नेभयो ।

१० दिने कार्यक्रममा छलफल गरिने विषयहरूको वारेमा भास्म विद् डा. मेघराज घितालले संक्षिप्त चर्चा गर्नेभयो । त्रिभुवन विश्व विद्यालय भौगोलिक शास्त्र विभागका प्रमुख डा. विशाल नाथ उप्रेति र सोही विभागमा अध्यनरत भूरभविद् डा. मेघराज घितालले Earth Science को परिचय, भौगोलिक चक्र, जलचक र भौगोलिक त्वरकक हरेको चर्चा गर्नेभयो ।

यसेगारी उत्तरहाल्ले ग्रहहरूको उत्पत्ति, सौर्य प्रणाली र ग्रहहरू, पृथ्वीको उत्पत्ति र तिकास, पृथ्वीमा जीवनको उत्पत्ति र विकास, पृथ्वीको उमेर, भौगोलिक समय सारिए, जल मण्डल तथा वायु मण्डल बारे चर्चा गर्नेभयो ।

यसेगरि दोशो दिन डा. मेघराज घितालले स्मारणा र लाभा, ज्वालामूळ खानाज शास्त्र र Petrology को विषयमा आधारभूत कुराहरूको जानकारी दिनेभयो ।

तेस्रो दिनको कार्यक्रममा सरचनात्मक भास्म र नक्सा पाठ सम्बन्धी पाठ्यक्रम लियो । सो लिप्यमा पनि डा. घितालले सहभागी पत्रकारहरूलाई आधारभूत लिखा दिनेभयो ।

चौथो दिन, सबैले रुचाएको र जान्न खोजेको भूइचालो र यसका कारण सम्बन्धी विषय लियो । भूइचालो कसरी जान्न, किन जान्न र यसका कारणहरू के-के हुन भन्ने विषयमा डा. विशालनाथ उप्रेति र सिस्मोलोजिस्ट पितामह गौतमले आधारभूत कुराहरूको जानकारी दिनेभयो । सोही दिन डा. उप्रेतिले भूइचालोसंग सम्बन्धित विषय लेट Tectonics र त्यसको ऐतिहासिक पृथ्वीवाते संक्षिप्त र आधारभूत कुराहरूको जानकारी दिनेभयो ।

पाची दिन, ज्ञेट टेक्नोलॉजी सम्बन्धी विषयमालाई स्पष्ट पान भित्रियो फिल्म प्रदर्शन गरिएको लियो । सो फिल्ममा निमालयको बनावट र उत्पत्ति तथा निमालय क्षेत्रमा विभाजित महत्वपूर्ण उक्टोरेनिक्सहरूको स्थितिको चर्चा गरिएको लियो । फिल्म प्रदर्शन पछि नेपालको भूस्म र सम्बन्धी डा. विशालनाथ उप्रेति, डा. मेघराज घिताल र पितामह गौतमले विस्तृत पान उत्तरहाल्ले दाढ क्षेत्रमा डिविएका नक्साहरूका पान प्रयोग गर्न भएको लियो ।

द्यैठीदिन, अर्थात भद्रो २१ गते (संप्रेक्षण छ, का दिन) मौसम र माटो निर्माण प्रक्रमादारे विस्तृत छलफल भयो । माटो निर्माणका लागि मौसमको असर र भूभूकालारे डा. घिताल र डा. उप्रेतिले विस्तृत चर्चा गर्नेभयो । उत्तरहाल्ले Mass Movement, पाहिरो, भूक्षय र नेपालका सङ्कहरूको विषयमा पान चर्चा गर्नेभयो । अब्बेजानिक तौरकाले सङ्कह बनाउदा त्यसले भूक्षय र पाहिरोका चर्चा गर्ने उत्तरहाल्ले नेपालका विभिन्न राजमान्डलको उदाहरण पान दिनेभयो ।

नेपाल वातावरण पत्रकार समूहमा यो तालिम गोष्ठी भेरेहोका बेला पोखरामा सेती पुल भासिन थाल्यो । त्यस विषयमा अध्ययन गर्न जाने प्राचीनिक टोलाका सदस्य पान रहनु भएका डा. घितालले पोखराको भौगोलिक बनावटबाटे विस्तृत अध्ययन गर्नु यस आवश्यकता देखि भन्ने पाष्ठरामा यस्ता घाँसाहरू प्रसस्त देखिएको कुरा पान अध्ययन भ्रमण पश्चात भद्रो २३ गते सहभागी पत्रकारहरूलाई बताउन भयो ।

गोष्ठीको आठो दिनको विषय यियो - इज्जिनियरिंग Geology को परिचय विषय बस्तुको संक्षिप्त चर्चा गर्ने डा. घिताल र डा. उप्रेतिले सङ्कक, नहर, तथा ठूल-ठूला घर बनाउदा भूस्म विज्ञानलाई बेबास्ता गर्न सिक्कन भन्ने कुराका विभिन्न उदाहरणहरू प्रस्तुत गर्नेभयो ।

सङ्कक, पुल, नहर तथा घरहरू बनाउदा भौगोलिक रूपले अध्ययन गर्नुपर्दै बताउदै उत्तरहाल्ले भौगोलिक छतारा र चुनौतीहरूको सामना गर्न सिक्कन कुरा बताउन भयो ।

गोष्ठीको नवी दिन नेपालमा सहभागिको पानी बारे विस्तृत छलफल भयो । नेपालमा उपल्टकामा तथा नेपालको तराइ स्त्रेमा भूस्मागत जलको उपयोग गर्न सिक्कन काठमाडौं रहेको बताउदै यस सम्बन्धमा प्रसस्त अध्ययन भेसकोको र भेरहेको कुरा पानि डा. उप्रेतिले बताउन भयो । यसेगारी डा. घितालले नेपालमा पेट्रोलियमको अवस्था, त्यसको उत्थनन तथा उपयोगका सम्बन्धहरू र सम्बन्धहरूको चर्चा गर्नेभयो ।

अन्तिम दिन अध्यातं २५ गतेको विषय यियो-नेपालको छनिज सम्पदा र भू-भौतिक भौतिकीको भूमिका । नेपालमा भूक्षम मापन र छनिज सम्पदाको उपयोग गर्नमा भू-भौतिक शास्त्रको भूमिकाबाटे पितामह गौतमले र नेपालमा पाइने छनिज पदार्थ, तिनको उपयोग, उपयोग गर्न देखापरेका सम्पादहरू र सम्बन्धनाहरूको विषयमा बी. होगलले पत्रकारहरूलाई जानकारी दिनेभयो ।

सेल्टेम्बर १ दोषि प्रथेक दिन विहान ७.३० दोख ९ बजेसम्म समय नियंत्रण
परिषको यस तालिम कक्षामा प्रत्येक दिन उत्साहार्थक छलफल र प्रश्नोत्तर खाल्को खियो र
प्राप्तसो सो कक्षा १० बजेसम्म सचालन हुने गरेको थियो ।

"हामी पृथ्वी: चातावरणको आधार" निषयक भूगर्भ शास्त्र सम्बन्धी यस आधारभूत
तालिम कक्षामा निज्ञन पत्रकारहर सहभागी हुनुहुन्न्यो ।

गोम खडका	नेवापस
गुणराज लुइटल	सरचना साप्ताहिक
गापल गुणराज	दृष्टि साप्ताहिक
जपेव गोतम	युग सम्बाद साप्ताहिक
प्रदीप भट्टराई	छलफल साप्ताहिक
हम्बर निरी	जनता साप्ताहिक
बढी पौडेल	विमर्श साप्ताहिक
हस्त गुण्ड	नेपालीपत्र साप्ताहिक
राजेन्द्र गोतम	जनता साप्ताहिक
घमराज लुइटल	समाज फैसिक
तेम बहादुर विष्ट	नेवापस

तालिम गोष्ठीमा प्रस्तृत केही कार्यपत्रहर

बातावरण भनेको के हो

- हेम बहादुर विद्य

बातावरण भनेको के हो भन्ने कुराको बर्वसम्मत एउटै पारभाषाको प्रयाप्त प्रचार प्रसार भएको पाइन्छ । निश्चित परिभासित परिभाषाबाट गाँ भन्ना चढी यसलाई सद्भं मुहर्तर्दा ठापाबाट बुझिन्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैले होला, बातावरणका विषयमा छेरै काम गरिरेका बा कैयो बमदिख बातावरण सरक्षणलाई तै मूल पेशा बनाइरहेका मानिसलाई समेत बातावरणको स्थापितामा पाइन्छ । यहाँ बातावरण भनेको के हो भन्ने विषयमा परिभाषा दिन भन्ना साध गारडने उद्देश्यले केही परिभाषा अधि सारिएको छ ।

१. स्टॅटिस्टिक लिएर स्थानान्तर त्रिभान्तर प्रभाव पारित्ते स्थितिका सम्पूर्ण कुराको समाप्तिगत स्थान जै बातावरण हो । यसलाई हमी छुट्टा छुट्टै पनि हेतु सक्छौ । अथात एक अकोसा छुट्टयाएर पनि हेतुसक्छौ ।

२. आँखा उघारेर हेतु हमी तामो बरिपरि चारीतर जे देख्छौ, त्यो बातावरण हो । सानो भन्दा सानो जिवाङ्गदेखि लिएर ठूलामा गैडा जातीसम्म । सानाभन्दा साना विरुद्धा (लेड, हीरितका) देखि लिएर ठूला-ठूला ल्खसम्म, पहाड, नदी, हना, घाम, पानी सबै बातावरण हो ।

३. ओगेजिमा बातावरणको परिभाषा एक ठारेमा यसरी दिइएको छ ।

"Environment is taken to mean all those which are physical and chemical: organic and non - organic components of the atmosphere, Lithosphere and oceans. Environment is the aggregate of external conditions that influence the life of an individual or population, specifically the life of man. environment ultimately determines the quality and survival of life. Organism and environment are in constant change. Some changes are very rapid, others take thousand of years. The relationship between and among the physical environment (soil, water, air) and organismal environment (plant and animal life) constitutes the study of ecology."

बातावरणका आधारभूत तत्वहरू

बातावरणका आधारभूत तत्वहरूलाई मूलत दुः भागमा बाँहन सर्कन्छ ।

क. अैविक तत्वहरू

अैविक तत्वहरूमा मूलत भौगोलिक अवस्थाएँ, हावापानी, भौगोलिक बनावट अथवा पानी, पानी, माटो, आकास, ताप अथवा परम्परागत रूपमा हामीले भन्ने आएको पञ्चतत्वहरू पानी गरेक्छन् ।

ख. जैविक तत्व

जैविक तत्व अन्तर्गत प्रमुख जीवत पदार्थ अथवा सबै किसिमका प्राणी तथा बन्स्तीहरू पानी आजँक्छन् । जीवित पदार्थ भन्नाले यहाँ विचारणीय कुरा के छ, भन्ने भास्ती कुराहरू समेत पनि आजँक्छन् ।

नेपालका बातावरणीय समस्याहरू

नेपालको सम्प्रभाना बातावरणको समस्यालाई मोटामोटी १-१० भागमा बाँहन सिक्किन्छ । यी बातावरणीय समस्याहरू एक अकासमा छुट्टाउने नसक्ने गरी गाँसेका छन् ।

१. बन विनास
२. जनसंख्या बढ्दि
३. बालबाला शूष्ट्रने क्रम
४. शातावरणीय सफाई
५. जातीय सम्पर्क जन

दुवैको रूपमा लिन सिक्किन्छ । अको अर्थमा भन्ने हो भने गरिबीको समस्या जै नेपालको प्रमुख बातावरणीय समस्या हो भन्न सिक्किन्छ ।

नेपालका प्रमुख बातावरणीय समस्याहरू - बटु उप्रेति

नेपाल क्षेत्रफलको दैर्घ्यकाण्डले सानो भा तापनि अद्वितीय भौगोलिक र जैविक विविधताले भरिपूँछ छ । यहाँको सामाजिक रितिरिवाज, चालचलन स्रोत वितरण तथा खाद्याल्ल उत्पादन प्रक्रिया आदि तिर्यक भौगोलिक र इकलोजिकल क्षेत्रमा फारक-फरक पाइन्छन् । यो देशमा युँ बातावरणीय समस्याहरू दिनानिदू बढ्दै छन् र तिनलाई कम गर्ने लजाने युँ जपाहरू पनि विद्यमान छन् । बस्तू: नेपालको आर्थिक विकास प्रकृतिक स्रोतको बुझिमतापूर्ण उपयोगमा भरपरदू । बातावरणीय समस्या मूलत विद्यमान स्रोत उपयोग प्रक्या, आधारभूत सुविधाको अपर्याप्त, आर्थिक विकासका अवसरहरूको कमी, प्रियदकाइ भूमिका उत्पादकत्वमा द्वास तथा आर्थिक विकास तथा बातावरण संरक्षणको अवधारणा" नामानुसार गाँसेका देखिन्छन् । अब यहाँ क्षेत्रगत बातावरणीय समस्यालाई छोटकरीमा केलाउन प्रयत्न गरिन्छ ।

बन क्षेत्र

बनको कानूनी परिभाषा र बन विकास गुरुभोजना अनुसार नेपालको कूल भूमिगाको ४२ प्रतिशत क्षेत्र बनाले ढाको छ । यसबाट ज्ञानको ४२ प्रतिशत र वस्तुभाऊको लागि बाहिने धाँसपातको ४२ प्रतिशत मात्रा आपूर्त हुने गरेको छ । सन् १९५० देखि १९८५ बीच गोरकानुनी र योजनाबद्ध बसावास कार्यक्रमबाट मात्र २ लाख हेक्टर जागल क्षेत्र फौड्यो । हालको ४५ लाख हेक्टर मध्ये घना हाँसा विग्रापात भएको (७० प्रतिशत मात्रि) "आजन कम्बोज" जंगल केवल ८ लाख १० हजार हेक्टर (६.७ प्रतिशत) मात्र बाँकी छ । यस तथ्याकले बनालाई प्रस्तु रूपमा परिवर्षित गर्नुपर्ने पो हो कि? जस्तो पनि लाल्ला जे होस गुणात्मक बन अब अप्लाया ठाडेको परेको छ । बन विकास गुरुभोजनाले ३५०० मि. भर्ता कम उचाइको भाडी, चरन र झन्न यसै भूमिमा बन कार्यक्रम सचालन गर्न सक्ने क्षेत्र कूल भू-भागको ५३ प्रतिशत दुन्याएको छ ।

तथ्याक अनुसार तराई र पहाडमा दाउराको छपत प्रतिव्यक्ति क्रमशः ६८९ किलो र ७०८ किलो छ र काठको प्रति व्यक्ति खपत सन् १९८६ मा २.४ घन किट खियो जुन सन् २००० मा ३.८ घन किट पुनर्न अनुमान गरिएको छ ।

बनाले कूल ग्राहस्य उत्पादनको १५ प्रतिशत ओगटेको छा तराईमा प्रतिव्यक्ति क्षेत्रमा ०.११ हेक्टर पद्ध भने उच्च तिमालका जनतालाई ७४५ हेक्टर पद्ध र राष्ट्रिय तराई प्रतिव्यक्ति ०.३७ हेक्टर बज्ञ थेव पद्ध । पूर्व नेपालमा भन्दा परिवर्ष नेपालमा गुणात्मक बन बढी छ ।

बन व्यवस्थापनको निमित्त जति कडा ऐन, बने जति राया नीति र कार्यक्रम तरिया भए बनको गुणात्मकतामा पनि त्यक्ति द्वास आएको अनुमान गरिन्छ । सन् १९८१-८२ विवरण

वासिक १०,००० हेक्टरका दरले वसारापण भाको अनुमान गोगाको छ तर बन बिनास जनमत सप्तर, चुनाव राजनीतिक परिवर्तनका समयमा बढी भाको विषयमा गोगाको छ ।

बन विकास गुन्हयोजनाले नेपालको बन व्यवस्थापनमा युँ नीति र कायंकमहरु प्रस्ताव गोको छ । जसको सफल कायोन्यनमा बन सेवको गुणात्मक प्रव परिभाषामध्यक उत्पादन बद्दो विषयस गरिए । हालको परेत्यमा हामी कुन उद्देश्य पूरा गान व्यारापण गरें छौं । पट्ट हुँ आवश्यक भेसक्को महसूस गरिए ।

नेपालमा ५४०० भन्दा बढी प्रजातिका फूल फूल्ने विनवा (करीब २४५ प्रजाति नेपालमा मात्र) पाइने र ७०० भन्दा बढी प्रजाती ओषधिमा प्रयोग होने, १३० प्रजातिका स्नानघारी पाणी, १७० प्रकारका माछा, ६०० प्रजातिका पुतली र ८५० भन्दा बढी जातका चरा पाइन्छन् । हाल ती ७ बटा राष्ट्रिय निकुञ्ज, ३ वन्यजनुआदार, १ शिकार आदार, ३ बटा सरक्षण क्षेत्र (शिवपुरी, अन्तपुर र नानाजना) गरी कूल भू-भागको करीब १०३ प्रतिशत भूमध्य सरक्षित क्षेत्र हो । साथै २५ स्नानघारी पाणी पनि मानेको छ । हाल यस्ता ठाउंडां उब्जेका प्राणीलाई कानूनले ने सरक्षित प्राणी पनि मानेको छ । हाल यस्ता ठाउंडां उब्जेका वातावरणीय समस्या मुलतः स्थानीय जनताको खोत उपयोग अधिकार (१) साथा गाँसएका छन् । २ सरक्षित क्षेत्र सात र स्थानीय जनता वीचको तनाव बढी समस्यामुलक देखिए ।

भू-क्षय, बाढी, पहिरो आदिले नेपालमा वास पाएको छ । यहोका क्षत-विषयत भूमिकाट बाबिक २०० टन प्रीहेक्टरसम्म भू-क्षय हुने अनुमान गरिएको छ । यसवाट खाडाङ्ग उत्पादनमा कमी, आधिक सम्पादनको नोक्सानी, जलाशय र ताज पुरिने, नदी खोला किमार पूर्वादे जाने तथा तराइका मालिला फाँटमा माटो जम्मा हुने आदि समस्या बढेको छन् । यसी समस्या कम गर्न कार्यक्रम सचालन भएका छन् तर तिनको प्रभावकारिता मूल्याकान गर्न बोला आइनकोको छ ।

जलस्रोत

नेपालमा ८२,००० मेगावाट जलविद्युत उत्पादन गान सकिने सेक्वेन्टिक क्षमता भए तापनि हाल केवल २३२ मेगावाट मात्र उत्पादन भएको छ र कूल जनसंख्याको १ प्रतिशतलाई यो संविधा प्राप्तको छ । औसत विद्युत घरपत मात्र १९०९ मा ३६ किलोवाट प्रति घटना प्रति वर्षात देखिए ।

सिंचित गान सकिने १७ लाख ६० हजार हेक्टर भूमि मध्ये ९ लाख ३३ हजार हेक्टर भूमिले सिंचाइ सुविधा पाएको छ । तराइको सिंचित गान सकिने क्षेत्रको ५८ प्रतिशतले उत्पादनमा कमी होले भएको छ । यसवाट भटक्को तथा पुरिने साधारण घटना हुन । पानी मुहान सरक्षणको अवधारणा सिंचित गान सकिने १७ लाख ६० हजार हेक्टर भूमि मध्ये ९ लाख ३३ हजार हेक्टर भूमिले सिंचाइ सुविधा पाएको छ । तराइको सिंचित गान सकिने क्षेत्रको ५८ प्रतिशतले सिंचाइ सुविधा पारेको छ । किसान आपाले बाटाएका सिंचाइ कुलोहर बढी टिकाउ भएका छन् ।

जलविद्युत निकाल्दा जलाधार क्षेत्रको संरक्षण गर्ने प्रवधानको कमी, जलाशय पुरिने (आयु छोटो हुने) भूम्य वातावरणीय समस्या भएको छ । सिंचाइ नहरबाट वाल्वा मालिलो खेतमा पुरिने गोको यथावत चितवन र पोखरा क्षेत्रमा सिल्ले देखा सिकिन्द । साथै पहाडी कुलोहर परिहोले भटक्को तथा पुरिने साधारण घटना हुन । पानी मुहान सरक्षणको अवधारणा सिंचित गान सकिने क्षेत्रको ५८ प्रतिशतले बाटाएका सिंचाइ सुविधा पारेको छ । किसान आपाले बाटाएका सिंचाइ कुलोहर बढी टिकाउ भएका छन् ।

(आयु छोटो हुने) भूम्य वातावरणीय समस्या भएको छ । सिंचाइ नहरबाट वाल्वा मालिलो खेतमा पुरिने गोको यथावत चितवन र पोखरा क्षेत्रमा सिल्ले देखा सिकिन्द । साथै पहाडी कुलोहर परिहोले भटक्को तथा पुरिने साधारण घटना हुन । पानी मुहान सरक्षणको अवधारणा सिंचाइ सुविधा पारेको छ । तराइको सिंचित गान सकिने क्षेत्रको ५८ प्रतिशतले सिंचाइ सुविधा पारेको छ । किसान आपाले बाटाएका सिंचाइ कुलोहर बढी टिकाउ भएका छन् ।

पाटन

प्राकृतिक वातावरण र सांस्कृतिक सम्पदमा नेपाल धनी भएकोले यहाँ पाटनको विकास कायंकमहरु २१ जिल्लामा सचालित छन् । हालको अनुभव अनुसार तराइ मध्य पहाडका ताल तलौया र नदीमा माछा व्यवसायिक रूपमा उत्पादन गर्न सकिने देखिएको छ । माछा उत्पादनसंग गाँसएका वातावरणीय समस्यामा खोला, नदी ताल तथा जलशायमा गोगान छ । पाटन व्यवसायबाट सिंजित वातावरणीय समस्यामा पर्वतीय पद्यात्रा क्षेत्रमा जगल

विकास, फौजोंर मेला, युवापिंडीको बसाई सराई, सास्कृतिक मूल्य र मान्यतामा हास आदि मुख्य मानिन्दन। यी समस्या मूलतः पदयात्रा तथा पवारारोहणसाग सम्बन्धित छै।

जनसञ्चया वृद्धि

नेपालको बातावरणीय विनासको जड कारण जनसञ्चया वृद्धि र गरिबी पनि हो। अनियन्त्रित रूपमा बढेदै गएको जनसञ्चया वृद्धि, अन्तर्राष्ट्रीय बाईं सराई, पहाडबाट तराई र शहरी क्षेत्रमा बसाई सत्र प्रवृत्ति, भूमि विभाजन प्रक्रिया र खाल्चाल उत्तमदमा कर्मी आएकोले मानवीय कारपावाट बातावरणीय समस्या बढेदै गएको छ। मानवीय स्रोतको वृद्धिमत्तापूर्ण परिवालन नभएमा जनसञ्चया बढिले बातावरणीय विनासमा तीव्रता ल्याउने विश्वास गरिन्दछ।

प्रदूषण

नेपालमा हवा, पानी, माटो र ध्वनी प्रदूषण बढेदै गएका संकेत भौटिका छन्। काठमाडौमा धूलाको कण लौपृष्ठ २१०० माइक्रोग्राम प्रति घण मिटर पाइएको छ। सचारी साधन र उद्योगहरूबाट सन्कर, नाइट्रोजन र कार्बनका अक्साइडसयुक्त दूषित चाफले जनसञ्चयमा प्रतिकूल प्रभाव पहेँ गएको छ। पानी प्रदूषण व्यापक रूपमा वृद्धि भरलेको छ। र जैविक तत्वको बढी उपस्थितिबाट पानीजन्य रोगहरू जस्तै पखाला, आदां, टाइफाइड आदि तीव्र रूपमा बढेदै छन्। यसको कारपाना शहर बजारमा ढल र मिज्जे पनिको वितरण "पाइप नजिक भएको र "लिंकेज" भएकोले हुनसक्छ, भने अन्य भागमा पानीको स्रोत बरपर पोहोर तथा जौधार्गाक कचडा बिना प्रशोधन निष्कासन गर्ने प्रचलनले पनि हुन सक्छ।

शहरी र जौधार्गाक क्षेत्रमा ध्वनी प्रदूषण बढेदै गएको विश्वास गरिन्दछ। शहरमा सचारी साधनबाट अनावश्यक "हर्न" बजाउने तथा प्रेशर हर्न बजाउने चलन र उद्योग भिन्न भेसिनको आवाजले रस्त चाप जस्ता रोग बढन सक्से र कार्य क्षमतामा कमी ल्याउने गरेको अनुसन्धानले देखाएको छ।

- (क) बातावरण विनास ने भा. पनि आधिक विकास गर्ने प्रभाव।
(ख) बातावरण संरक्षणबाट तकाल फापडा नरमिले भएकोले प्रायमिकता नपार्नु।
(ग) आधिक विकासमा गुणात्मक पक्ष भन्दा लक्ष प्रयोगकर्ता गर्ने परिपाटी।
(घ) सोत व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने भन्दा नियन्त्रण गर्ने प्रक्रियाको विकास। आदि आदि।

भावे पनि कार्यक्रम निधारण, निष्पाप र कामान्वयनकर्ताबाट बातावरणीय पक्ष सोचिएमा नेपालमा बातावरण संरक्षणको उज्जल भविष्य देखिन्दछ। यसको साथै काम्य प्रगतिको मूल्याकान परिमाणात्मक भन्दा गुणात्मक हुन् अतावश्यक छ।

अव्यवस्थित शहरीकरण / औद्योगिकरण : विकास - विनास ?

शहरीकरण

मूवियायुक्त क्षेत्रमा समूहगत रूपमा बन्ने मानिसको इच्छा र आकांक्षा अनुरूप शहरी क्षेत्रको विकास हुन्छ ने। नेपालमा शहरी क्षेत्रको विकास विकसित देशको तुलनामा नगराय तथा ढिलो भएको भए तपानि शहरमा आधिक गतिविधि रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता सेवाको अवसरले गर्दा मूवियायुक्त क्षेत्रमा जनता आकर्षित हुन्दै गई बातावरणीय दबाव बढेदै गएको अनुभव गरिएको छ। जुन राष्ट्रले आधिक लगानी र रोजगारिका अवसरलाई समानुपातिक रूपमा वितरण र सहृदयोग गर्न सक्सैन, त्यस्तै सीमित सेवा मात्र भएका शहर क्षेत्रमा पनि मानिसको युद्धिचो बढनु स्वभाविक हो। अव्यवस्थित, अव्याहारिक एवं अनियन्त्रित शहरीकरण निरचितरूपमा भई बातावरणीय दबाव शोत मायि बढ्दै ने। यस्ता शहरी क्षेत्रमा फौहोर कुहिएपछि गहन्ताजने मात्र नर्चे विभिन्न प्रकारका रोग लाने गद्दैन हुन्दै यथायता छैदेढ। अस्तालाका फौहोर पनि हाल नगरपालिकाले सकलन गरी अनियन्त्रित क्षेत्रमा रुमराम्ब गरेको देखिन्दछ। मूल्य आजने फौहोर सकलन गरी पुनः प्रयोग गर्न परिपटी पनि शहरी क्षेत्रमा शुरू भएको छ।

कारण के हुन त ?

नेपालको बातावरणीय समस्या किसित देशको भन्दा भिन्न प्रकारको छ। यहाँको

समस्या निराकरण नै जान नसक्ने तथा बढी लगानी गुन्पत्ते गरी विप्रसकेको छैन। तर

विनासमा जस्तो बातावरण सामग्रले प्रायमिकता नपार्ने हो भने यो समस्याके कारण नेपालले जीवन्तता गुणात्मक पक्ष भन्दा लक्ष प्रयोगकर्ता गर्ने विश्वास गर्ने विनासका प्रमुख कारण निम्न हुन जान सकिन्दछ।

नेपालमा नगरपालिकाको जनसञ्चयालाई शहरी जनसञ्चयाको रूपमा लिइन्दछ। हाल रूप नगरपालिकामा सन् १९८७ को अनुमान अनुसार, करीब १६ लाख जनता (८.९ प्रतिशत

जुन २०३८ भालमा ७३ प्रतिशत यिधो बम्बे गढ़ियन् । वास्तवमा पेशा र कामका आधारमा नियोनाइट शहरी जनसंख्या भन्न अच्छारो पद्धति । तापनि शहरी सेवनाट आएको ३० प्रतिशत प्राप्त भाष्को तथाकले देखाउँछ जुन वार्षिक ६५ प्रतिशतले बढेदै । शहरी जनसंख्याको करीब आधा भाग काठमाडौं उपत्यकाले ओगटेको समस्याको कोन्टकरणको प्रक्या देखाउँछ ।

नेपालका शहरी क्षेत्र उपत्यका र तराई क्षेत्रमा विस्तारित भाष्को छ । हालका नारा पालिकामा देखिएका वातवरणीय समस्यामा कृषि भूमिको विनास, स्वच्छ पितृने पानी र सरसफाइको अभाव, फोहोर मैलाको व्यापक युप्रिय तथा जल वायु एवं छ्वानी प्रदूषण, औद्योगिक प्रतिष्ठानको विस्तार एवं फोहोर निकासन, विशेष फोहोरहर (आस्ताल, वक्सन, मरका जीव आदि) फाल्ने प्रक्या आदि मूल्य देखिएक्छन् । शहरीकरणको प्रयासमा नेपालमा कही कौपि उत्पादकत्व क्षेत्र विलिन भयो यिक्कन गर्न गाड्हो भए तापनि हाल शहर विस्तार प्रक्या कृषि उत्पाद योग्य भूमिमा कीन्त्रित छ य भन्न साक्षात्कृत । जस्तो काठमाडौं उपत्यका करीब ३० वर्ग मीट्रिक किलोमीटर क्षेत्रमा बार्कृत थिया । सुरीकात नितने पानी र सरसफाइको अभावमा प्रयोगकर्त्ता र उपत्यका क्षेत्रमा योग्य भूमिमा कृषि उत्पादकत्व क्षेत्रमा करीब ७४ र ६ प्रतिशत जनताले हाल वितरित पितृने पानी र सरसफाइको सेवा प्राप्तका छन् ।

यी समस्या व्यापक हुन्मा हालसम्म प्रतिपादित नीति, ऐन, कानून र कायांनिको कायांनिक्यानको अभाव, ग्रामीण विकास र उत्पादन दरमा कमी, योजनाबद्ध तरिकाले शारीरिक कायांनिक्यानको कमी, आधारभूत सेवा उपलब्ध गराउन समस्याको अभाव, जमीन विकास गर्न आवश्यक लागानी र सेवा सुविधाको केन्द्रिकरण, नीज क्षेत्रको आधिकारी लालानीमा कम चासो, दस जनशक्तिको अभाव (?) वा उपलब्ध जनशक्तिको सही परिचालनमा कर्मी आदि प्रमुख देखिएक्छन् । हालको परिस्थितिमा कायांनिक्यान नियन्त्रण, नियन्त्रणकर्ता एवं कायांनिक्यानकराह जिम्मेवार नवानुज्ञेलसम्म विगतका अनुभव देहरिने प्रक्या रहि दै रहन्छ ।

औद्योगिकरण

रोजगारी प्रदान गर्न, आयात प्रीत्यस्पन गरी विदेशी मुद्रा संचय गर्न तथा नियोनाइट मुद्रा आजेन गर्न, सामाजिक-आर्थिक पूर्वाधारहर दोरीलो बनाउदै लग्न, आर्थिक सम्भन्नतिको लागि औद्योगिक क्षेत्रको विकास गरी राष्ट्रिय स्वामिनामको प्रबन्धन गर्ने लैजान औद्योगिक प्रोत्यक्तनको स्थापना एवं सचालन अनिवार्य हुन आजेँ । मुलुकमा औद्योगिक विकासले शिशुवस्था पार गर्दैछ र कूल राष्ट्रिय उत्पादनको करीब १० प्रतिशत मात्र ओगटेको छ । यस क्षेत्रको विकासको प्रयासमा देशका विभिन्न भागहर जस्तै धरान, धनकुटा, हेटोडा, बालाजु, पाटन, भक्तपुर, पोखरा, वुट्कल, नेपालगञ्ज, मुर्चेत आदि स्थानलाई औद्योगिक विकासले विभिन्न भागहर जस्तै धरान, धनकुटा, आदि उत्पादकत्वको सम्भवता देखिएको छ ।

ओद्योगिक प्रदूषणलाई तावा, पानी, छ्वानी र भूमि प्रदूषण चार भागमा विभाजन गर्न सकिछ । उद्योग सचालन हुन्दा चिम्मीबाट नियन्त्रित भूमिको मुस्तोमा हुने सन्करण नाइटोजन र कावनका अक्साइडमले जीवमण्डलको वायुलाई दूषित बानाउदैछ, भने ती प्रतिष्ठानबाट नियन्त्रित क्षेत्रमा (फोल फोहोर पदार्थ, मा हुने गाढ्हो धातु तथा अन्य पादथल घोला, नदीका पानीको स्वच्छतामा प्रतिकूल प्रभाव पार्दै । त्यसै फोहोरयुक्त पानी सिंचाइका तथा प्रयोग हुन गएमा हानिकारक तावहर खाल्चात बाली माफत मानिसमा पुरोमा मानविय लिला दै पनि समाप्त हुन सकिछ । कारखाना चल्दा नियन्त्रित आवाजले कामदार लगायत वरपरका जनताको कायांनिक्यान प्रतिकूल प्रभाव पान सकिछ ।

तेजामा स्थापित तथा स्थापनाको कम्मा रहेका विभिन्न प्रकारका उद्योगहरको कच्छा पदार्थको प्रयोग, उत्पादन प्रक्या, उद्योगको प्रकार एवं प्रकृति तथा फोहोर नियन्त्रित आवारमा चिनी, छाला, कपडा, कागज, पोटीसाइड (Pesticide), त्रूपशाला, रोग लागाउने कारखाना, डिस्ट्रिलिर, लेड एण्ड जिक, सिमेन्ट, मावल तथा दुगाखानीहर, जुट मिल्स, साबून, टिस्ल र फलाम, खर आदि औद्योगिक प्रतिष्ठानहर प्रदूषण-उत्पाद उद्योगको रूपमा बर्गीकृत छन् । औद्योगिक प्रबन्धने प्रदूषण उत्पाद रहेका बहुसङ्ख्यक उद्योगहरमा प्रदूषणका उपायहर अवलम्बन गरिएका छेन् तथा कही भए तापनि पूर्णरूपमा सचालित भएका छैन् । हाल सालु अवस्थामा नीति क्षेत्रमा अनुभव देहरिने प्रक्या रहि दै रहन्छ । नीति क्षेत्रमा गर्ने कम्मा प्रदूषण नियन्त्रण कायांन आगाडि बढेको देखिए । नीति क्षेत्रको गोखा अनुभव गर्ने कम्मा केही सुविधा छन् । नीति क्षेत्रको गोखा अन्तर्गत गर्ने कम्मा केही सुविधा छन् । नीति क्षेत्रको गोखा अनुभव गर्ने कम्मा नियन्त्रण गर्ने कूल लगानीको ३.५ प्रतिशत जीत लागेको अनुभान गरिएको छ ।

सन् १९७२ मा संयुक्त राष्ट्र संघको तत्वाधानमा स्नीडेनको राजधानी स्टकहोममा सम्मन “मानवीय बातावरण” सम्बन्धी बहुत अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा औद्योगिक प्रदूषणको वारेमा हासो नियन्त्रण दियो ।

“नेपालमा औद्योगिक प्रदूषणको सम्भेषण भएको छैन, केही प्रदूषण समस्या र सास्यको खतरा उद्योग कामदार र ज्यादै नियकका बासिन्दाले अनुभव गरेका छन् । वातावरणीय प्रदूषणको समस्या नियन्त्रण गर्न राजनीतिम र प्रशासकहरमा चेतना बढेको छ, उद्योग विभागले काठमाडौं उपत्यकामा ठूला प्रदूषण-उत्पाद उद्योग स्थापना गर्न निर्णय नीति लिएको छ, सिमेन्ट कारखानालाई वारपरिको हावा र जमीन प्रदूषित नगर धर

२५. लाल्ह लेपें लगानी गरी “इलेक्ट्रोस्टाटिक प्रेसिपिटेटर (Electrostatic Precipitator)“ जडान गर्न लगाइदै छ।”

करीन १८. वर्ष पछि औद्योगिक प्रृष्ठणको बारेमा सम्झेण भयो । काठमाडौं कारबानामा उक्त उपकरण जडान भएको छैन । तर, यस आवधिको उल्लेखनीय उपलब्धिमा राजनीतिज र प्राप्तिकरणबाट बातबरण सरक्षणको आवश्यकतावारे भाषणमा जोहु पुनः पुनः समाप्त हुन थालेका छैन् । खारी आवधिक विकासमा वातावरण सरक्षणले सानो तिनो स्थान पाइने भाशाका किरणहरू देखिएका छैन् । उद्घो मन्त्रालय बातबरण इकाई स्थापना गरी प्रृष्ठण नियन्त्रण कार्यमा सधार्त पुन्याउन प्रयत्नशील देखिए । प्रृष्ठण नियन्त्रण कार्यबाट पाइन फाइदा हुँदै भन्ने धारणाको विकास हुँदै । तापनि सरकारी सेवाबाट प्रृष्ठण नियन्त्रणमा केही सुविधा तथा प्रावधानहरू उपलब्ध नभइल्लासम्म नीजि क्षेत्रले “नुखेको कपाल दुखाउने” प्रयास भने गर्न छैन । नीजि क्षेत्र प्रृष्ठणको बारेमा पूर्ण सचेत नै देखिए । याहीकरण तथा औद्योगिक प्रृष्ठण हेतौ बातबरण सरक्षणले नेपालको आवधिक सामाजिक प्रतिपादित नीति, कार्यनीति तथा ऐन कानूनले बातबरण व्यवस्थापनको महत्त्व, आवश्यकता र उपायेतालाई गौण रूपमा स्वीकार गरेको देखिएन्छ ।

प्रृष्ठण एक समस्या नभई चुनौती मात्र हो । औद्योगिक प्रृष्ठण नियन्त्रण वा कम गैरै लेजान उस्तै-प्रकरणका प्रृष्ठण उन्मुख उद्घोगहरू एकै ठारमा स्थापना गरी उचितीहरूको आधिक लागतिमा “सामाजिक प्रृष्ठण प्रोग्राम सुविधा केन्द्र” सचालन गर्ने सकिए । त्यसै बातबरणीय गुणस्तरको राष्ट्रिय स्तर नियन्त्रण गर्ने, प्रृष्ठण नियन्त्रण र आधिक विकासमा सम्बन्ध ल्याउने नीति, कार्यक्रम र ऐन कानूनको पाइ आवश्यकता पद्धत ।

उल्लेखनीय विकासबाट बातबरणीय प्रृष्ठण नियन्त्रण विभिन्न बातावरणीय विसंतीलाई च्यन्तरम गर्ने जडान गर्न लगाइदै छ ।”

तालका योजना र कार्यनीतिलाई प्रभावकारी कार्यस्थलमन गर्न देखि र सम्बन्धित निकाय वा अतिक्रान्त “जिम्मेवार” बनाउने प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने देखिएन्छ । जसमा बातबरण व्यवस्थापनमा चासो राख्ने प्रयत्नकरहले यथार्थ जानकारीलाई जनसभासम्म पुन्याइ आवधिक जनचेतना जगाउने तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन कर्तालाई सचेत गराई राख्नुपर्ने हुन आउदै ।

बातबरणीय नीति र योजना

नेपालमा छुट्टे राष्ट्रिय बातबरण संरक्षण नीति तजुर्मा भएको छैन, तत्काल तजुर्मा होला जस्तो पर्नि लार्दैन (मस्तोदा नीति सन् १९८२ मा तथा भएको खियो) । राष्ट्रिय नीतिको अभाव भए पर्नि आवधिक योजनाका बातबरण संरक्षण-उन्मुख नीति अनुरूप हाल कार्यक्रम सञ्चालन भएका छैन । यसपैः यहाँ विभिन्न आवधिक योजनामा बातबरणलाई कसरी हेरिएको खियो, आवधिक योजनाका निम्न नीतिले आफै बोल्नु ।

नीतिगत व्यवस्था

राष्ट्रिय आमदानी बढाइ जनताको जीवनस्तर उकाते मुल उद्देश्य राखी नि.सं. २०१३ सालदेखि योजनाबाट आवधिक विकासको थालनी भयो । त्यस सम्पर्का करीब १० लाख जनताको लागि चाहिने खाद्यान, इन्धन, घोंसात प्रयोग नाम्भएकोले हामी कैष भूमिको उत्पादकत्व याचावत नै भएकोले प्रयम योजना (२०१३-१८) ते कृषि उत्पादनमा जोहु दिए पर्नि बन क्षेत्रबाट बढी राजस्व संकलन गर्ने प्रयास गर्न्छ । दोस्रो योजना (२०१९-२२) ले बन कार्य योजना तथा र गर्ने, उद्घोग, विज्ञली, सिंचाई, खनिज तथा यातायात सञ्चालनी सम्झेण गर्ने आदि जस्ता नीतिगत प्रावधान राख्न्नो । यसै अवधिका वित्तवनमा महेन्द्र मूँगुकुञ्जको स्थापनाले बन्धनातुको वासस्थान सुदूर्दिकरण तर्फ प्रष्ट पाइला चालियो । तेस्रो योजना (२०२२-२७) मा खाद्यान उत्पादनमा बढ्दि गर्ने जोहु दिनुको साथै पहाडीमा जनसञ्चालनो चाप कम गर्न तराइ र खित्री मध्ये शमा पुनर्वास कार्यक्रमको सञ्चालन, कृषिमा आधारित जनशक्तिलाई अन्य पेशामा ग्रोत्साहित गर्ने, विस्तृत रूपमा वनस्पतिको सम्झेण गर्ने, खानेपानी र ढल निकास सम्बन्धी गुरुमोजना तथार गर्ने, पानीको गुणस्तर विश्लेषण गर्ने तथा बन क्षेत्रको सीमा नियंत्रण गर्ने आदि जस्ता नीतिगत व्यवस्था गरायो । चौथो योजना (२०२७-३२) मा क्षेत्रिय विकासको अवधारण आगाहि आयो र कृषिमा आधारित उद्घोगको अध्ययन गर्ने, बन क्षेत्रबाट राजस्व संकलनमा बढी गर्ने, बन शोताराई ज्ञानानुक्रम व्यवस्थापनबाट संरक्षण गर्ने, माटो र भू-जप्तमाना सञ्चालनी सम्झेण गर्ने, पानीको रसायनिक परिस्थिति गर्ने आदि जस्ता प्रावधान रहे । प्रथम योजनादेखि चौथो योजना बीचका नीतिहरू श्रोत उपयोग तथा परिचालन गर्ने तर्फ परिलक्षित यिए तर आशातीत रूपमा उपलब्धीहरू हासिल हुन सकेन्न । कृषि उत्पादन बढाउने प्रयास र जनसञ्चाय बढाउने रस्तार बीच सामाजिक आउन सकेन नेपालका सम्पर्क क्षेत्रमा बनस्थितो सम्झेण गर्ने तथा बन क्षेत्रबाट राजस्व संकलन गर्ने कार्यमा चर्ची बढ्दि भयो । तराइका “होनलाई” जंगल राजस्व बढाउने पुनर्वास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा चोरी निकासीको कारण विनास तर्फ उन्मुख भए । बन पैदावरको आवश्यकता

भन्ना बढ़ी उपयोग भयो । बाढ़ी, परिसरों परि नेपलमा चाम पायो । विषेषतः पहाड़ी

भन्ना भारी आफै भूमध्य भरणार्थी राने परिवर्धितका जन्मना भयो ।

दि. म. २०२८ साल (मन् १९७२) मा स्मिहेनका स्टक्कोमा सम्पन्न "मानवाव वातावरण" मध्यन्दी स्पृह स्वर्णीय सम्मोलनमा भारा लिए पाइए हुनसक्छ, तथा राष्ट्रिय आवश्यकता हो पाची योजना (२०३२-३७) ले पहिलो पल्ट भू उपयोग नीतिलाइ महत्व हियो र पानी, माटो र वन सरक्षण सम्बन्धमा प्रष्ट आवधिक नीति प्रतिपादन गर्यो । जलधार संग्रहको सरक्षण गर्ने अनुसन्धान काय आगाहि बढाउने भू-उपयोग नक्सा बनाउने, राष्ट्रिय निकृञ्जन तथा वन्यजन्तु आरक्षणको स्थापनामा जोड दिए र ऐतिहासिक तथा साम्वन्तरक सम्पदाहरको सरक्षण गर्ने आदि जस्ता नीतिगत व्यवस्था हुन्दैहुन्दै परि कायांचयन पक्षको विषयपतलाले गदो चार्चित उद्देश्य होमिल गर्ने अन्यथारो भयो । यस अवधिमा फुलचोरीका बन सरक्षण आयोजना सञ्चालन गर्ने प्रावधान भारकोमा गोदावरी मानव उद्योगले आघातकीकरण गर्ने इजाजत पायो, जुन आज बनि वातावरणीय दृष्टिकोणले आत चाचामा आइरहको छ ।

वातावरणीय सम्मालने जरो गाइन योलाए, सरक्षणको आवश्यकता अभि टडकारो सम्मा देखापरेकोले छैटो योजना (२०३५-४२) ले वातावरण र भू उपयोगलाई राष्ट्रिय सरक्षणमा संबंधित, पानी र हावा प्रदृशपानको बारेमा ऐन नियम बनाउने, वातावरणीय तालिम, शिक्षा सञ्चालन गर्ने, ठूला, विकास कायक्रममा वातावरणीय पक्ष हेतु प्रष्ट नीति निर्धारण गर्ने, राष्ट्रिय वातावरण सरक्षण नीति तजुमा गर्ने लगायत बन र भू-सरक्षण, राष्ट्रिय निकृञ्जन र वन्यजन्तु आरक्ष, साम्पूर्तक सम्पदाको सरक्षण आदि क्षेत्रमा प्रष्ट र महात्वाकासी नीतिहरु प्रतिपादन भए । यस योजनामा शिवपुरीमा दुर्ग पर्वत व्यवसाय आमवृद्धि गर्ने केवल कारको विकास गर्ने प्रवधान यिदो । तर शिवपुरीमा दुर्ग पर्वतले घोरो वातावरण सरक्षणको धालनी भयो । दि. म. २०४२ मालको राष्ट्रिय मुलनीतिले औद्योगिक ककडालाई प्रशोधन गरेर मात्र नदी, खोलामा फाल पाइने, चुरे क्षेत्रलाई हरियो बनाउने, जनसहभागितावाट बृक्षारोपण सरक्षणमा व्यापकता त्यजने, अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध काय सम्बन्ध गर्ने, साम्पूर्तक सम्पदाको सरक्षणमा जोड दिने आदि जस्ता प्रवधान रहे । सातौ योजना (२०४२-४७ ले वातावरणलाई बेलै विकास क्षेत्रको लम्हा अरि वातावरण सरक्षणमा समन्वय कायम गर्ने, ठूला विकास कायक्रमको वातावरणीय प्रभाव अध्ययन एवं मूल्याकान गर्ने, राष्ट्रिय वातावरण सरक्षण नीति तथा ऐन नियम तदुमा गर्ने, बन र कृषिमा आधारित जनसमुदायलाई अन्य पेशामा आकर्षित गर्ने, वातावरण सरक्षणमा जनचेतना जगाउने र जनसहभागितालाई व्यापक बनाउने आदि जस्ता महत्वाकासी नीति समावेश भयो ।

आठो योजनाको आधारभूत निकृञ्जनमा प्राकृतिक श्रोत र वातावरण व्यवस्थापनलाई प्रवद्दन गर्ने, विकास र वातावरण बीचको अन्तर सम्बन्धादै सञ्चालनमा राल्ने जस्ता प्रवधान देखिन्दैन् । अन्तिरिम सरकारको नै नीति यथावत रहेहो भने प्रत्येक विकास कायक्रमको मूल्याकान गर्ने, वातावरणमा प्रीतकूल प्रभाव पाने विकास आयोजनाहरु सञ्चालन नगर्ने तथा वातावरणमा अनुकूल प्रभावपाने विकास कायक्रमको कायांचयनमा प्रोत्साहन दिने जस्ता मूल्य नीति रहने हुने र जनसहभागितालाई व्यापक बनाउने आदि जस्ता महत्वाकासी नीति समावेश भयो ।

विषालका नीतिगत व्यवस्थालाई विश्लेषण गर्दा वातावरण व्यवस्थापनको शेत्रमा नेत्रादै र गरादै बौच गाहरो खाइल बैने गरेको छ । हामा आवधिक वातावरणीय नीतिहरु बढ़ी "महावाकार्षी" मार्गित भाक्क छैन तथा "लेलन जाँति सर्जिलो छ, गर्ने त्याति के गाडो छ" मन्ने वास्तविकतालाई चारारात्र गरेको छ ।

वातावरण सरक्षणको दृष्टिकोणले आवधिक योजनाका वातावरणीय नीति अनुरूप सञ्चालित कायक्रमहरको कायांचयन पक्ष ज्यादै कमजोर छ, र अझै परि लक्षको मूल्याकान गरिने गर्न छ, (लम्ख मुतो विकास प्रगति भयो मान), आवधिक योजनामा वातावरणीय नीतिले व्यापकता पाए, जस्तै वातावरणीय विमार्शिको जालो निर्मितै छ र वातावरण सरक्षणले एकीकृत सम्मस्या के हो र कहां लाल्हेको छ, पता लाग्नु बाकी नै छ, । वातावरण सरक्षणमा व्यापकता सम्बन्धित नै आगाहि व्यवस्था हुन्दैहुन्दै परि कायांचयन पक्षमा खेत्रात सोचाइ नै आगाहि बाढीहरेको छ । हामी आवश्यकता त उपलब्ध श्रोतको बुद्धिमत्तापां उपयोग कमरी गर्ने, हामो समता र वातावरणका केही, उपलब्ध जनशक्तिको परिचालन कमरी गर्ने, प्राप्तपादित नीति र कायक्रम कायांचयन बीचको खाइलाई कमरी पुँहे लग्ने आदि प्रक्षन्तरलाई वातावरणीय नीति निर्धारण गर्ने केलाउन पर्ने हुन्दै । जे होस, हाल राष्ट्रिय सरक्षण कायांचयन र बन विकास गुरुयोजना लाग्ने भएकोले वातावरण सरक्षणमा नयाँ मोड आउने विश्वास गारेएको छ ।

वातावरणीय योजना

वातावरणीय योजनाले विकास कायक्रम सञ्चालन गर्नु पूर्व यसबाट वातावरणमा पनि सम्बन्धित कृषकल प्रभावलाई पर्वतानि गरी असर न्यूनतम गर्ने प्रोत्साहित गरिएछ । यसबाट प्रतिपादित र विकास बीचको अन्तर-सम्बन्ध अन्तर-भरलाई प्रस्तुत र सीजिलो हुन्दै । यसे वातावरणका सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्नुपर्दै ।

नेपालमा वातावरणीय योजना बनाउने तथा तदनुसृप कायक्रम कायांचयन गर्ने प्रकृत्याको धालनी भएको छैन तापनि विकास योजनामा वातावरण पक्षलाई समावेश भयो र प्रयासको धालनी भएको छ । (गाउँस्तरीय वातावरण योजना बनाउने प्रयास भएको छ ।

नेपालमा निम्नानुसार विकास कार्यक्रम तर्जुमा तथा निष्ठाय गर्ने गरिए

नगर पालिका	योजनाक्रमको पहिचान	गाउँ विकास समिति
जिल्ला विकास समिति	जिल्लास्तरिय क्षेत्रात निकाय	सेवात विभाग कार्यालयन
कार्यालयन	कार्यालयन	कार्यालयन
कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय	कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय	कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय
बजेट	क्षेत्रगत मन्त्रालय	क्षेत्रगत विभाग कार्यालयन
कार्यालयन	कार्यालयन	श्रीमिति निर्देशनालय
वजेट	क्षेत्रगत मन्त्रालय	कार्यालयन
निकृति जानकारी / मुल्यांकन	राष्ट्रिय योजना आयोग	जानकारी
अर्थ मन्त्रालय	स्वीकृति	मन्त्रिमणिपरिषद

मौजुदा कार्यक्रम तर्जुमा विधि

आधिक योजना क्षेत्रात मन्त्रालयको सहयोग र राष्ट्रिय विकास परिषदको मार्गदर्शन अनुरूप राष्ट्रिय योजना आयोगले तर्जुमा गर्दछ । साधारणतः कार्यक्रमको छोटो छोट गर्दा यो आयोगले राष्ट्रिय प्राथमिकता क्षेत्र र नीतिको विचार गरी सरकारलाई प्रदान गर्दछ ।

नेपालमा बातावरणलाई आधिक योजनामा समावेश गर्न सहयोग पुऱ्याउने दृष्टिकोणले बातावरणीय योजना निर्देशका (मस्योदा) तयार भएको छ । यस्तो गाउँ, जिल्ला, संघीय र सार्विय स्तरमा बातावरणीय प्रभावलाई योजना तर्जुमा कालदेखि ते समावेश गर्ने सहयोग पुऱ्याउने विश्वास गरीएको छ । साथै ठूला विकास कार्यक्रमको बातावरणीय प्रभाव हेतु सहयोग पुऱ्याउने विश्वास गरीएको छ । साथै ठूला विकास कार्यक्रमको बातावरणीय प्रभाव हेतु सहयोग पुऱ्याउने विश्वास गरीएको छ । यो निर्देशिका (मस्योदा) तयार भएको छ । यी निर्देशिकाहर विकास योजनामा समावेश भई कार्यालयन पक्ष दरिलो भएमा बातावरण संरक्षण प्रयासले नयाँ मोड लिने विश्वास गरीएको छ ।

बातावरणीय कानून, स्तर र संस्थागत प्रयास

जुनसुकै क्षेत्रमा पनि कानून अन्तम हतियार हो । भ्रसक कानून जनतालाई लाग्दैन चाति उपचुक्त ठहरेन तापिन कानूनको उपयोग नगर्न भन्न बोलिएको हैन । नेपालमा विभिन्न प्रकारका क्षेत्रात कानूनहर तर्जुमा तथा कार्यालयन भ्रका छन् । वितातका बातावरणीय बैठक, सम्मेलन, गोष्ठी, कायदाल आदिसे बातावरण कानूनको बाबूश्यकता परिसकेको कुरा पटक पटक औल्याएका थिए तर कानून बोको हैन । वितातका कानूनहरको सरसरी प्रस्तावलाईकल गर्दा विशेषतः श्रोतको सरक्षण प्रबढ्दन, उपयोग तथा व्यवस्थापन बारेमा कानून नभएका होइनन् । समस्या त ती बातावरणीय सोचाई अनुरूप तर्जुमा भएका इएनन् व्यवस्था भएका प्रवधानहरको बान्धित रूपमा कार्यालयन हुन सकेन र प्राप्तसः सबै एन कानूनहर व्यक्ति तर्फ लक्षित भए । ठूलो भौतिक विकासका कार्यक्रमहरु जुन सरकारले कार्यालयन गर्दछ र जस्तात पनि बातावरण निकास हुन यथात योगादान पुरोको छ र जस्ते कानूनहर गर्दछ र जस्तात गर्दछ तिनले गर्दछ ।

नेपालमा छुटै बातावरणीय कानून छैन । बातावरणीय कानूनको बारेमा गठित कार्यदलले "छाता" प्रकारको बातावरणीय कानून बनाउन सिफारिस गरेको पनि झण्डै २ वर्ष भयो । समय वित्तेछ, समस्या व्यापक बन्दछ तथा संख्याग्रन्थ सरकार तयार गर्न असै समय लाने देखिन्छ । विधमान एन कानूनमा भएका बातावरणीय प्रावधानलाई छोटकरीमा तल दिइन्छ ।

सम्बन्धित व्यवस्था

नेपालको पुरानो सम्बन्धानले बातावरण संरक्षणलाई कुनै पनि प्रकारले समावेश गर्न सकेन । नेपाल आधिराज्यको सम्बन्धान २०४७ मा बातावरण संरक्षण तर्फ राज्यका नीतिहरु अन्तररात (भाग ४, धारा २६ उपधारा ४) यस्तो उल्लेख गरीएको छ ।

नेपालमा बातावरणीय स्वच्छताको लेना बढाई भौतिक विकास सञ्चालनी क्षम्याकलापहड्डारा बातावरणमा पनि जाने प्रतीक्षल असरहरु पनि नदिन एवं बातावरणको सरक्षण गर्न राज्यले प्राथमिकता दिनेछ र तुलनम बन्धनजन्मूँ बन र बनस्तिको विशेष संरक्षण गर्ने बाबूश्या गर्नेछ । भाग ८, धारा ६४ अनुसार प्रतीक्षिय समाजमा बातावरण संरक्षण समितिको गठन हुनेछ । साथै धारा ८८ (२) ते "सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा सर्वोच्च अदालतलाई विवाद द्वारा लगाउने असाधारण अधिकार" प्रदान गरेको छ । यी प्रवधानबाट बातावरण संरक्षण चारे बेल सकिने सम्भावना प्रस्तॄत देखिन्छ । साथै विकास कार्यालयन पक्ष दरिलो भएमा बातावरण संरक्षण प्रयासले नयाँ मोड लिने विश्वास गरीएको छ ।

वातावरण वैश्व तालमेल तथा समस्य मिलाजन आमे कही ममय पखन एन सम

हुनसदृष्ट । हालका विद्यमान कानूनहर साधारण आतको प्राप्ति तफ पारलाहित देखिन्छन् तरा आजकल थोत सरकार एवं उपयोग-उन्मुख कानूनहर आवश्यक परयो अनुभव हुन्छ ।

कानूनको पूर्णराखलोकन

विद्यमान एन कानूनमा वातावरण सरकार तप्प केही प्रवधानहर गाउँपालक छ । उल्लेखित प्रवधानमा वातावरण सरकार द्वाका पूर्न बालका प्रवधानहर छुट्टाउ रूपमा व्यवस्था नभाइना होइनन् तरा तिनको प्राप्तवकारी कायांच्यन्यन भएको छ भन्न सकिन्दै । यसले एन बानाउदा बहात दीप्तिकोण राख्न नभाइएको सांझन तप्प उन्मुख भएका पनि छन् । यसले एन बानाउदा बहात दीप्तिकोण राख्न नभाइएको अनुभान गारिन्दै ।

तालिका (क)

वातावरण संरक्षणसंग सम्बन्धित विद्यमान एन कानून

एन नियम

वातावरणीय प्रवधान

१. भू उपयोग:

- * वित्त उन्मुलन एन, २०१६
- * शून्य सम्बन्धी एन, २०२१
- * शून्य प्रधानमन एन २०२४
- * खक्क जनगताङ्ग राष्ट्रिय करण गांत बनेको एन, २०३१
- * रासी दुन विकास क्षेत्रको जमीनको विकास, भूमि उन्नास नियम
- * मडक, नदी उन्नास, चुरु आदिमा खेती गांत नादिने
- * उच्च पहाडी भागको चुरु सेव विकास वितरण व्यवस्था एन, २०२४
- * खोरा क्षेत्रको जग्गा सम्बन्धी एन, २०२८
- * भू तथा जलधार सरकार एन, २०३१

२. बन तथा प्रकृति संरक्षण

- * नीज बन राष्ट्रियकरण एन, २०१३
- * बन एन, २०१८
- * बन सरकार (विशेष व्यवस्था) एन, २०२४
- * बन पैदाचार (विशेष-वितरण) नियमावली २०२९
- * बन नियमहर २०३५, २०४१
- * विश्वा सरकार एन, २०१९

- * राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण एन, २०२९
- * श्री ५ महेन्द्र प्रकृति संरक्षण एन, २०३९
- * बन नियम, २०४६

- * राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु एवं वास्त्वानको प्रबद्धन,
- * प्रकृति तथा प्राकृतिक शोतको व्यवस्थापन र आरोग्यक सकलन (प्रकृति संरक्षणको लागि)
- * बन व्यवस्थापन, सामुदायिक बन विकास

- * जल व्यवस्थापन
- * जलच संरक्षण एन, २०१७
- * नहर तथा विद्युत र तत सम्बन्धी जलचराई मार्न निषेष गारिएको नदी, झर्ना ताल, शूमिगत जलश्रोतको उपयोग र विद्युत शक्तिको उत्पादन र वितरणको नियमित,
- * जलओप एन, २०२४

- * जलधार क्षेत्रको व्यवस्थापन र नपारी जलश्रोत उपयोग गांत ।

४. खानी सम्बन्धी

- * नेपाल खानी ऐन, २०२३
- * खास तेल ठेक नियम, २०१५
- * नेपाल पेट्रोलियम ऐन, २०४०
- * खानी तथा खनिज ऐन, २०४२

५. सास्कृतिक सम्पदा

- * प्राचीन सारक सरक्षण ऐन २०१३
- * गुरुठी संस्थान ऐन, २०२१
- * नेपाल राजकीय प्रजा-प्रतिभान एन, २०२४

(प्राचीनकालीन सम्पदामा राष्ट्रिय निकुञ्जहर बाट लिन सकिने)

६. प्रदूषण र स्वास्थ्य

- * नेपाल कारखाना र कारखानामा कामगारै मजदूर सम्बन्धी ऐन, २०१६
- * औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०३८
- * सिमिल एभिसन ऐन, २०१५

७. पर्यटन

- * पर्यटन ऐन, २०३५
- * हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३६
- * पर्वतारोहण सम्बन्धी नियमावली, २०३६
- * द्रामल एड ट्रैकिङ ऐन्टी नियमावली २०३७
- * होटेल, लज रेस्युरा बार तथा पछ प्रदर्शक नियमावली २०३८
- * पदयात्रा तथा जलयात्रा नियमावली, २०४१
- * हवाइयालज्जबाट हुने छानी प्रदूषण नियन्त्रण गान्पने

८. शहर क्षेत्र तथा विकास

- * खनिज पदायंको उपयोग खास आपूर्ति सम्बन्धी घन सम्पति, प्राचीन सारकहर नोक्सान गर्न नहुने चाली, रुख तथा अन्य सम्पतिको नोक्सान पुऱ्यान नहुने वातावरण सरक्षण गर्नु फैलावान सम्पदा
- * नेपाल पोस्टसाइड ऐन, २०४७
- * फोहोर मैला (व्यवस्थक तथा श्रोत व्यवस्थापनबाट प्रदूषण नियन्त्रण परिचालन) ऐन, २०४४
- * नगर पालिका ऐन, २०४७
- * जिल्ला विकास समिति ऐन, २०४७
- * गार्ड विकास समिति ऐन, २०४७
- * विशेष फोहोर फाल्ने तथा प्रदूषण नियन्त्रण सम्बन्धी कही प्रावधान भएको विस्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८
- * छानी प्रदूषण रोक्नुपर्ने । किटनासक औषधीको नियन्त्रण तथा प्रयोग शहरी क्षेत्रको फोहोर
- * विस्फोटक पदार्थ पहकाउदा हुने नियन्त्रण

* सार्वजनिक सडक ऐन, २०३१
* विकेन्द्री कारण कार्य संस्थाएँ ऐन, २०३९

* काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरण ऐन, २०४५
* नगर विकास ऐन, २०४५

* पशुपति क्षेत्र विकास कोष ऐन, २०४४

सडक बरपर लब्ब रोने

तथांक अनुशेष योजना बनारने

योजना क्षेत्रको प्राकृतिक एवं

वातावरण संरक्षण गर्ने

वातावरण दृष्टित हुन नहिने ।

कोष क्षेत्रभित्र वातावरण प्रदूषण

नियन्त्रण

वातावरणीय शरणार्थीहरूको रूपमा छटपटीएका नेपाली जनताको नाममा भित्र हामीले हाम्मा गलीहल्लाई स्थीकार गर्ने सक्तु पर्दछ, यी श्रोतको उपयोगबाट लाभान्वित घोरे जनताको हेताइमा पनि पुनरावलोकन गर्ने सक्तुपर्दछ, । वातावरण संखणलाई "बार्चिलो खेलको" रूपमा मान्ने जमातले यो कुरा बिसंन हुन्दैन कि वातावरण संरक्षण विकासको बाधक नभई विकासलाई दीघर्विति बाबाजने एक प्रभावकारी माझ्यम हो । यी सबैकूरालाई संस्थापन गर्न, सामग्रीहरू दिन कानूनी प्रावधान हुन् आवश्यक प्रबाधार मात्र हो । कानून प्रयोग गर्नले "बाहुदर्जो हतमा नीरवरल" जस्तोनै गर्नेमा नेपाली जनताको लागि "कैफालाई बेल पाल्यो हर्ष न विस्तात" पनि हुन्न सक्तो परिस्थिति छहेछ । तापनि वातावरण क्यावस्थापन बारे कानूनी व्यवस्था हुन्दा सकारात्मक पक्ष थोरै देखिन्छ ।

हालका कानूनहरूमा काम कर्तव्य र अधिकारमा थुप्रे थुप्रे दोहोरेपना भएकोले पनि विवरणान कानूनहरू वातावरणीय दृष्टिकोणबाट प्रकावकारी हुन नसकेका हुन् । उदाहरणका लागि काठमाडौं उपत्यकाको वातावरण संरक्षण गर्न युप्रे कानूनहरूमा प्रावधान देखिन्छ, तर तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सक्ते स्थिति अधिकारमा भएको दोहोरापनले पनि सिथिल बोनेको छ । यस पृष्ठभीमा यी कानूनको संशोधन हुन्दा होसिध्यारी त्रुयाउन् नितान्त आवश्यक देखिन्छ ।

अन्तर्तः नेपालको वातावरण निनास हुनचाट वचाउन वातावरणसंग समोकार राङ्गे विवरणान एन कानूनहरूलाई हालको प्रजातान्त्रिक व्यवस्था अनुसृप संशोधन गर्दा क्षेत्रात वातावरणीय सम्पालाई सम्बन्धित निकायलाई समेत जिम्मेवारी बनाउन वातावरण दृष्टिकोण र अवधारणा अनुरूप संशोधन गर्नुपर्ने बेला आइसकोको छ, जसबाट नेपालको वातावरण क्यावस्थापनमा सकारात्मक प्रभाव पनि विश्वास गरीन्छ ।

स्तर निर्धारण

नेपालमा वातावरणको गणित्य स्तर निर्धारण भएको छैन, तर यस्को आवश्यकताको महेश्वर व्यवस्था प्रेरहेको छ । हालसम्म किटानाशक औषधीको प्रयोगको

लागि राष्ट्रिय स्तर निर्धारण भएको छ र औषधीक प्रदूषणमा कच्छा मिसिने पानीको लागि राष्ट्रिय स्तर प्रस्ताव भएको खियो तर स्वीकृत भएको प्रकाशमा आएको छ ।

संस्थागत विकास

नीति, कार्यनीति, ऐन कानून एवं कार्यक्रमको सफल कार्यान्वयनको निर्माण विभिन्न

स्तरका संस्थाहरु आवश्यक पनि हुन्छ । नेपालको वातावरणीय नीति, कार्यक्रम आदि के भाने प्रश्न आफै प्रट नभएकोले संस्थागत विकास पनि आसाति रूपमा हुन सकेको छैन ।

आफै पनि वातावरण संरक्षणको क्षेत्रमा कस्तो र कहाँ संस्थाको स्थापना गानुपर्दै भाने बारोमा एकमत हुन सकेको देखिन्दैन । यसर्थे वातावरण संरक्षणमा हाल कुनै निरिचत निकायले जिम्मेवारी लिएको छ भानु सकिन । श्री ५ को सरकारको कार्य विभाजन नियमावली, २०४७ अनुसार वातावरणका विभिन्न पक्षमा विभिन्न मन्त्रालयहरूले निम्नानुसार कार्य गर्दछन् ।

मन्त्रालय

१. आवास तथा भौतिक योजना

कामको बाँडफाँड

-वातावरण संरक्षण योजना र सुधार सरसफाई तथा प्रदूषण नियन्त्रण

२. उद्योग

-जुपास्तर निर्धारण तथा प्रबन्धन (८)

३. कृषि
तथा जानको उपयोग
-बाल अनुसन्धान

-कृषि रसायन तथा माटो सम्बन्धी अनुसन्धान

४. बन तथा भू संरक्षण
-प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण र सञ्चालन

५. स्वास्थ्य

-वातावरणीय स्वास्थ्य कार्यक्रम

श्रोतः नेपाल राजपत्र, मार्च ५, २०४७

श्री ५ को सरकारका विभिन्न निकायहरु अन्तर्रात्मक वातावरण शाखा, महाराष्ट्रहरु निम्न बम्बोजिम छैन जस्तै विकास प्रकृत्यामा वातावरण संरक्षणको अवधारणालाई समावेश गर्ने प्रयासमा संलग्न छैन ।

१. वातावरण महाशाखा, राष्ट्रीय योजना
आधांता १९८५ - विकास आयोजनाह वातावरणीय
संस्थान को अनुकूप पुरावलोकन गर्ने,
दीप्तिकोण अनुकूप तथा
आवश्यक नीति, कार्यनीति तथा
कार्यक्रममा वातावरण समावेश गर्ने,
विकास नीति र राष्ट्रीय प्रायामिकता संब्र
अनुसार वातावरणलाई योजनामा
समाविष्ट गर्ने आदि ।
२. वातावरण महाशाखा, भू-तथा जलाधार
सरकार निभागा (पूर्व वातावरणीय
प्रभाव आयोजन आयोजना), १९८२ - वातावरण सरकार सम्बन्धी भूचना प्रवाह
गर्ने, ELA गर्ने, विभिन्न निकायसँग
सम्बन्ध राखी वातावरणको
वातावरणको राष्ट्रीय
स्थानान्तर गर्ने लान्दे,
वातावरणको स्थानान्तर गर्ने लान्दे,
वातावरणको राष्ट्रीय
स्थानान्तर गर्ने लान्दे, तथा
वातावरण नीति सिफारिस गर्ने आदि ।
३. वातावरण व्यवस्थापन इकाई, सडक
पक्ष समावेश - सडक विकास कार्यक्रममा वातावरणीय
विभाग गर्ने, सडकको ELA गर्ने,
४. वातावरणीय सरसफाई शाखा, जन-
स्वास्थ्य मन्त्रालय, १९८२ - पानी प्रदूषण नियन्त्रण, स्वास्थ्य विभागो
प्रबद्धन, फोहोर नियन्त्रण कार्यक्रम
सचालन ।
५. वातावरण शाखा, सिचाइ विभाग,
१९९१ - सिचाइ कार्यक्रममा वातावरणीय पक्ष
समावेश गर्ने, सिचाइको ELA गर्ने ।
६. वातावरण इकाई (२), उद्योग मन्त्रालय - औद्योगिक विभास कार्यक्रममा वातावरणीय पक्ष
समावेश गर्ने ।
७. पुरातात्त्व विभाग - सांस्कृतिक सम्पदाको सरकारण
अन्य निकायहरु
८. प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण - नीति निर्धारण, राय सल्लाह दिने, कुनै
परिषद, १९९१ चकास कार्यक्रममा वातावरण सम्बन्धी
९. राष्ट्रीय शोत सरकार आयोग, १९८१ - विकास आयोजनाह वातावरणीय
संस्थान को अनुसन्धान गर्ने, को सरकारलाई राय सल्लाह दिने,
सम्बन्ध ल्याउने ।
१०. वातावरण सरकार राष्ट्रीय प्रांथकरण
प्रस्तावित) - वातावरण सरकार नीति निर्धारण, (
कार्यक्रम र ऐन नियम कार्यान्वयन

विवाद आए हल गर्ने, कार्यक्रमको
पुनरावलोकन एवं मूल्यांकन गर्ने ।

१. राष्ट्रीय शोत सरकार आयोग, १९८१ - सोत सरकार सम्बन्धी राय सल्लाह दिने,
को सरकारलाई राय सल्लाह दिने,
सम्बन्ध ल्याउने ।
२. श्री ५ महेन्द्र प्रकृति सरकार कोष, १९८२ - प्राकृतिक सरकार सम्बन्धी जनचेतना
जागरण र अनुसन्धान गर्ने आदि ।
३. नेपाल वातावरण सरकार समूह, १९८२ - वातावरण सरकार सम्बन्धी अनुसन्धान
गर्ने र जनचेतना जागरण गर्ने आदि ।
४. नेपाल सांस्कृतिक सम्पदा सरकार संघ, १९८५ - सांस्कृतिक तथा पुरातात्त्विक महत्वका
विषयहरूको अनुसन्धान गर्ने
र जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने आदि ।
५. नेपाल वातावरण प्रकार समूह, १९८५ - आम सचारका माध्यमबाट जनचेतना
अभिवृद्धि गर्ने आदि ।
६. जराजुरी कोष, १९८६ - बन तथा वातावरण सरकार सम्बन्धी
कार्य गर्ने योजन, सम्बन्धको पहिचान गरी
सम्मान गर्ने, आदि ।
७. लिङ्गस नेपाल, १९८७ - कानूनी पक्षको अनुसन्धान तथा चेतना
अभिवृद्धि गर्ने आदि ।
८. वातावरणीय कानूनिकादिको समूह, १९८७ - कानूनी पक्षको अनुसन्धान तथा चेतना
अभिवृद्धि गर्ने आदि ।

९. संरक्षण चेतना सम्बन्धी वातावरणीय
शिक्षिकर (ECCA), १९८७

१०. वातावरण व्यवस्थापन कार्य समूह,
१९९०

- निभिन्न उमेर समूहका चाल बच्चालाई
शिक्षिकर सचालन गरी वातावरणीय
जातको अभिवृद्धि गराउने आदि।
- वातावरण व्यवस्थापन सम्बन्धी
अनुसन्धान गर्ने।

११. कोबलिसन नेपाल, १९९१

- निभिन्न औरसरकारी निकायहर बीचको
वातावरणीय संस्था।
- जनचेतना अभिवृद्धि एवं अनुसन्धान आदि

१२. महिला वातावरण समूह, १९८८

मी निभिन्न संस्थाहरले संचालन गरेका वातावरणीय कार्यक्रमको सम्बन्ध हुन, प्रष्ट नीति अनुसूची कार्य सम्पादन गर्न सिजिले पुऱ्याउन एवं सम्पन्न कार्यक्रमको मूल्यांकन गरी सही मानदर्शन गर्न एक अधिकारी सम्पन्न व्यापकप्रणाली देखाएका छन्। निलाई गरिएको छ। साथै सीमित श्रोतको सही परिचालन गर्न समेत गैरसरकारी (राष्ट्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रीय गैर सरकारी) निकायहरको प्रयोजनको निमित्त गैरसरकारी श्रोतको समेत गर्ने अधिकारी निमित्त आवश्यक भौतिक व्यापकता देखाएको छ। अतः नेपालको वातावरण सरकार प्रष्ट दिशावाचार गर्न अधिकारी प्राप्त वातावरण निकायको स्थापना होस्। मी दीर्घिकालीन वातावरणीय नीति बोक्स, वातावरणीय कार्यक्रमको व्यापकताक संचालन होस् र लेखाई, बोलाई र गाराई बीचको खाडल पुरियोस्। राष्ट्रिय वातावरण व्यवस्थापनमा यिजे कुरा खोजेको महशूस हुच्छ।

विकासको वर्तमान प्रक्रिया र दिगो विकास

- हेमबहादुर विष्ट

इतिहास भन्दा पहिले

लगभग १० लाख वर्ष अघि हामा पूर्वजहरको निकटस्थ पूर्वज अफिकामा देखाएको हुन सक्ने आधार हालसम्मका वैज्ञानिक अनुसन्धानहरले देखाएका छन्। निलाई पूर्वजहरको जस्तो खियो। निर्दिष्टो आकार पनि निकेकै ठूलो खियो। यिनीहर बोली निकालन सबै र आगामोको उपयोग समेत गर्दै। यिनीहर विस्तार विस्तार एशिया र युरोपका भैतन थाले।

लगभग २ लाख वर्ष अघि हामो इरेक्टसको अझ परिमार्जित स्वरूपमा होमोसोपियन्स नियन्त्रणलन्तिसहरु देखाएपरे। यिनहरको दिमाग निकै विकसित खियो। होमोइन्ट्रेक्टस भन्दा होचो, गठिलो शरीर, छोटो चिर्जडो र ठाडो निधार भएका मी मानव पूर्वजहर बढी भन्दा बढी हातको उपयोग गर्न थाले र पछि गएर ओजारहर पनि बनाउन र चलाउन थाले।

लगभग ३५ हजार वर्ष अघि यिजे मानव पूर्वजहरको निकास होमोसोपियन्स सेपियन्स उपजातिको लामा भयो। आज सासार भारि छारिएका गोरा, काला, पहेला र गहुगोरा मानिसहर यिनीका सन्तानदर सन्तानहर हो।

आफिका, युरोप, एशिया र अमेरिकाका निभिन्न भागमा कुन कुन समयमा के कस्ता अवस्थामा मानिसहर छारिएर निभिन्न सम्यातहरको निकास हुदै गयो भन्ने विषयमा निभिन्न भनाइहर पाइन्छ। जे अपनि मानिसहरले जुनबेला जगाली जानवरहरलाई पाल्तु तुल्नाउन र चनस्यातहरको खेती गर्न शुरु गरे त्यस समयलाई च्युयोलियिक काल भनेर भन्ने गारिन्छ।

मध्य र दोस्रो अमेरिका, दक्षिण पूर्वी युरोप, मध्य पूर्वमा १२००० देखि १०,००० वर्ष अघि र पूर्वी तथा दक्षिण एशिया, पश्चिम युरोप, उपसहारीय अफिकामा ८००० देखि ५००० वर्ष अघि च्युयोलियिक काल रहेकी खियो भन्ने प्रमाण पाइएको छ।

इतिहास शुरु भएपछि

आधुनिक मानवजातिको इतिहास लगभग ६००० वर्ष अघि टिगरिस - युफेटस नदी उपत्यकामा रहेको भेसोपोटेम्याबाट शुरु हुच्छ सुमेरियनहरले पहिले चित्रपृष्ठ माटाका द्यावलेटहरमा र पछि निश्चित आकारका लिपिमा इतिहास राख्न शुरु गर्दैन्।

पर्याका विभिन्न भाषा विभिन्न भवन्न र प्रकृतिका सम्बन्ध उत्तर विकसित होए हैं शब्दहेतु। यस कालमा हामी वा हास्त्रों भू-भाग सारा नाजिक्यों सम्बन्ध राखने तरप्पा माहजान्दाहों र इन्द्रिय धारिका सम्भाल हुन्।

क्रमणः हीण हुदे गएको मानिने इन्द्रिय - घटी सम्भाल उत्तर पाँचमधाट नदीको उपर्याकातपि फैलन थाले। परम्परागत आयं संस्कृति र हिन्दूधर्म न्यौतवलाको मूल प्रवाह बन्ध्यो। एक बास समयमा गारे बुद्धधर्म यस क्षेत्रमा संवेदन्ता शारितशाली थिए। गुरुकालमा प्रवाह गाने हिन्दू धर्म पुनः शारितशाली बन्न पुर्यो। बौद्ध धर्म हराजदे गयो।

पृथ्वी र पृथ्वीलाई बुझने मानवीय प्रयत्न

जीवन र जगत्ताई हैं व्याख्या गने यूनानी दार्शनिक एरिथोटलको स्थापना प्राप्त थाका जठरन्दे काम पेरिस र अस्सफोड्वाट सन् १३०० तिर Ockham ले शुरू गरे। यसलाई क्रमिंकर्म, कोलर र खालिलियोले अधि बढाए। यसबाट स्थूपों साराको केन्द्रविद्युत् पृथ्वीलाई मान्ने, पृथ्वीको वरिपरि सूर्य घूम्दछ भन्ने र पृथ्वी, स्वर्ण र अन्य ग्रह उपग्रहस्मा सम्बन्धित भाव्यताहरु दुट्ठन थाले। सासार र पृथ्वीलाई नया ढाले हैं र व्याख्या गने कम शुरू भयो। भनेवाच्च हामले जीवहरु त्यसमा पनि विशेष गरी मानितहरूको रस्त सचार प्रयुक्ती पता लगाए। लिवन हुक्के माइको स्कोपको माझमबाट आँखाले देख्न नसिको जीवको नयाँ सासार पानि चाएको प्रमाणित गरे। शारीरिक अग्रसम्बन्धी विज्ञान (Anatomy¹⁵) प्रोत्समा जैजानक अनुसन्धान संस्थाहरु खोल्दिए। सन् १७९९ मा पेटेण्ट दाता गारिएको बाट इन्जिनिल उद्योग र उत्पादनका क्षेत्रमा नया चमत्कारहरु न्यायो।

उपनिषेष, सामाज्य वित्तार, लडाई र विकास प्रयत्नको २०० वर्ष

जीवन हैं व्याख्या गने यूनानी दार्शनिक एरिथोटलको स्थापना प्राप्त थाका जठरन्दे काम पेरिस र अस्सफोड्वाट सन् १३०० तिर Ockham ले शुरू गरे। यसलाई क्रमिंकर्म, कोलर र खालिलियोले अधि बढाए। यसबाट स्थूपों साराको केन्द्रविद्युत् पृथ्वीलाई मान्ने, पृथ्वीको वरिपरि सूर्य घूम्दछ भन्ने र पृथ्वी, स्वर्ण र अन्य ग्रह उपग्रहस्मा सम्बन्धित भाव्यताहरु दुट्ठन थाले। सासार र पृथ्वीलाई नया ढाले हैं र व्याख्या गने कम शुरू भयो। भनेवाच्च हामले जीवहरु त्यसमा पनि विशेष गरी मानितहरूको रस्त सचार प्रयुक्ती पता लगाए। लिवन हुक्के माइको स्कोपको माझमबाट आँखाले देख्न नसिको जीवको नयाँ सासार पानि चाएको प्रमाणित गरे। शारीरिक अग्रसम्बन्धी विज्ञान (Anatomy¹⁵) प्रोत्समा जैजानक अनुसन्धान संस्थाहरु खोल्दिए। सन् १७९९ मा पेटेण्ट दाता गारिएको बाट इन्जिनिल उद्योग र उत्पादनका क्षेत्रमा नया चमत्कारहरु न्यायो।

पृथ्वी र पृथ्वीलाई बुझने मानवीय प्रयत्न

यसरी होमोडरेक्टमधाट- होमोसोपियन्समा आउन ८ लाख वर्ष, होमोसोपियन्सवाट लामोसोपियन्स, सोपियन्समा आउन १ लाख ६५ हजार वर्ष, होमोसोपियन्स- सोपियन्सको निमित्त लोखने कालमा आउन १० हजार वर्ष, न्यौलियक कालबाट इतिहास लोखने कालमा आउन लगभग ५ हजार वर्ष, इतिहास लोखने कालबाट आधुनिक युगमा प्रवाह गाने दुईं/बढाइ तजार वर्ष र आधुनिक युगबाट (आजको) अत्याधिनक युगमा प्रवाह गाने मानव जीतल २०० वर्ष (मात्र) लगाएको छ।

विकास भनेको के हो?

विकास भनेको के हो? सन् १९५० यताका ४० वर्षका बीच विकासको परिभाषा वा परिचय वारम्भार परिवर्तित भएको छ। १९५० र ५० को दशक भारीतै आधिक विकासलाई विकासको रस्तमा बुझने गरियो। यो अवधि भारीतै आधिक विकासलाई पाँच विभिन्न चरणहरूमा बाँहिन्द्यो।

१. आधिक रस्ते पछिं अवस्था
२. आधिक रस्ते अधि बढाने पूर्वाधार निमांगको अवस्था
३. आधिक दर बढाइलाई स्थायित्व प्रदान गरिने अवस्था
४. आधिक बढाइलाई स्थायित्व प्रदान गरिने अवस्था
५. आधि उपभोगको उच्च अवस्था

आम उपभोगको उच्च अवस्थासम्पुन्ने- उत्पायको रूपमा लगानी-प्राविधिक परिमाण आधिक बढाइको चर्चालाई अधि सारियो। डेक्ट ए लोवज्डारा आधि सारिएको विकासको यो मोडेलको आधार शहरी-आधिकारिकाको करण थियो। ग्रामीणक्षेत्रले छप्त गांन नसकोका शारीकहरूको माझमबाट अधि बढाइने यो मोडेल अनुसार संवेदन्ता पाहिले पूर्वाधार (सडक, यातायात जस्तो), निमांगमा देखि लगानी गरियो।

अविकसित अवस्थामा रहेको र “विकासित” हुन्चाहने देशहरूले पूर्वाधार निमांगका निमित्त आवश्यक पर्ने देखि सलक्न गाने जीवीहरूको एकमात्र आधिक आधार कृषि र खनीज सम्पदाको आधार उपयोग गरे।

ठूला-ठूला जगाल फौडेर कृषि भूमिमा परिवर्तन गरियो। बहराइच कम्पनीहरूलाई ठूलो मानवामा अपशोषित छन्न जम्मदा विक्री गरियो। कृषि उत्पादन बढाइनका निमित्त ठूलो मानवामा कृषि यन्त्र, रासायनिक मल र परिस्कृत बीज आयात गरियो। लिचाइका निमित्त ठूलो लगानी भयो।

एशिया, अफ्रिका र न्यौटिन अमेरिकाका देशहरूले आधिक बढाइका निमित्त लगातार २० वर्ष भन्दा लामो समयसम्म गरेको प्रयत्नबाट यी पछौटे मुळकहरु स्पृत राज्य अमेरिका,

योगापत, फ्रान्स, जापान वा पीरिचम जर्मनी जस्ता हुनुको सदा पहिले भन्ना पनि गरिब वा जापानको भारते उठै नसक्ने हुन पुगे ।

विकासको परिवर्तनशील परिभाषा

विकासका निमित गारिएको ठूलो लगानी प्रयत्नका कारण केही विकासोन्युव देशको आधिक उत्पादन दर बढ्दो थाएँ । केही देशहरु अप्रोसित कल्चा पदार्थको ठाउंमा विकासित भर्तीने देशहरलाई आधं प्रसोषित पदार्थ बेचा थाले ।

तर आधिक उत्पादन दर बढेका यी मुलुकहरुमा गरिबी पनि धेरै बढेर गयो । यसरी अविकासित देशलाई विकासित तुल्यजने लोकहरु विकासित शहरी- जीवोगिकीकरणको मोडेल असफल प्रमाणित भए पाइँ । "मानवीय स्वरूप भएको विकास" अर्थात Development with Human face को धारणा आघि आयो ।

मानविय स्वरूप भएको विकास- सम्बन्धी अवाधारणा अनुसार विकास भानको केवल आधिक बृद्धि होइन । आधिक वा जुनसुकै विकासको लक्ष्य मानव समृद्धय हो । बहु- सम्भ्यक मानिसहरुको गरिबी र अभावलाई हटाउन नसक्ने "आधिक बृद्धि" लाई मात्र विकास भन्न सकिन्न ।

यसै मान्यता अनुरूप शहरी जीवोगिकीकरणको ठाउंमा गरीबी विकासलाई केन्द्रीकृत बानाइनुपर्ने कुरा तर्फ जोडिइन थालियो । गर्भाण क्षेत्रका विपन्न समुदायको निकास, एकीकृत रूपमा विकास प्रयत्नहरुको समोजन, धनी र विकासित देशहरुले पाइँ परेका विकासशील देशहरुलाई उत्तर अनुदान सहयोग दिनुपर्ने कर्तव्य ने ठाउंनु पनि जस्तो कुरा विकासको यो "नयाँ मोडेल"का आधारहरु बने ।

लगाभाना १० वर्षोखि विकासको यो मोडेल प्रयोगमा छ । तर एशिया, अफ्रिका र लाइटिन अमेरिकी मुऱुकहरु विकासको यो दोडमा पाइँ मात्र परिवेका छैन गरिबीको जालो नियन्त्रको नासने गरी भान्न-फान् जैलिहे गाइहोछैन ।

झ्लो द्विविधा

आधिक विकासको यस पीरिचम गुरोरेती (युरोपेली १) अमेरिकी वा जापानी मोडेल जसलाई हमी विकास सम्भवै आइहेहो त्यसले पृथ्वीमा अत्यन्त दुई ठूला समस्या उत्पन्न गराएको छ ।

(१) आधिक असमानताको बढ्दो खाडल

(२) प्राकृतिक थोत साधनको विकासित जप्योग तथा बातावरणीय समस्या

युरोप, अमेरिका र जापानको आधिक सम्पन्नतालाई आदर्श मानेर, पीरिचम इल्याटिन अमेरिकाका देशहरुले त्यातीकै धनी हुन, त्यातीकै विकासित हुन र आसत अमेरिकी जापानी वा युरोपीलीकै जस्तो जीवनस्तर बनाउने तरफ लाग्ने हो भने पृथ्वीमा भएका ओत तया सम्भन्नले पनि सक्छ- सक्तैन, बातावरण विनास र प्रदूषणले मानव जीतिको अस्तित्व रहन भएको बतान ठूलो द्विविधाको विषय बन्न पुगोकोछ । यसबाट एउटा प्रश्न सहजै उठाउँ- विकासको वर्तमान प्रक्रिया टिकाउ छ?

स्मृं पूर्वांत उदाउँच ।

निर्विचल समय अवधिमा पृथ्वीको परिक्रमा गर्दछ र चन्द्रमाले पृथ्वीको ।

पृथ्वी आस्त असको बरिपरि भूम्भच ।

पानी अलो ठाउंबाट होचो तर्फ बन्न गर्दछ ।

अर्थात प्रकृति र शृङ्खि संचालनका आपैने सिद्धान्तहरु छन् । यी मानिसका इच्छाबाट स्वतन्त्र विनास । पृथ्वीमा जीति पदार्थहरु छन्, त्यसलाई मानवीय प्रयत्नबाट नियांग वा विनास गर्न सकिन्न ।

केवल पदार्थको रूपमा परिवेत गर्न सकिन्छ । र, पदार्थको रूप परिवेत गर्न शारीर वा जलजोको आवश्यकता पर्दछ । १० लाख वर्ष अधिको हाम्रो होमोइक्सिसोल्विलिएर आजसम्म मानिस बौद्धका लागि विशेषका लागि वा आनन्दका लागि पदार्थको रूप मात्र परिवेत गरिरहेका छन् ।

शृङ्खि र प्रकृतिको यसै एक अर्को सिद्धान्त छ- पृथ्वीमा प्रकृतिक रूपमा पाइने प्रत्येक पदार्थ (श्रोत तथा साधन) को मात्र सिद्धित छ । अर्थात यो अस्तित्व छैन । हाला, पानी, माटो, चन-जंगल, बीज यस्ता लगायत पृथ्वीमा जीवन जीवित रहन सक्ने आधारहरुको पनि निर्विचल सीमा छ । प्रत्येक वर्ष लगाभाना ६० लाख हेक्टर (२३,१५६ वर्ग किलोमिटर) बेर्ती योर्य जमिन, रम्रूमिमा परिवर्तित हुँदछ । नदीले बनाएका उच्चात बमोहरुमा लगाभाना २०० वर्ष जीघाको तुलनामा द्वि गुणभन्दा बढ्ता वालुवा भएको छ । बमोहरुमा श्रोतहरु सुन्दरै जाइछन् । वायुमण्डलमा मिहेनको मात्रा दोब्बल, कोर्चेन डाइओक्साइडको मात्रा २७ प्रतिशत र ओजेनको मात्र २२ गुण बढेको छ । हाला, पनी र माटोको अवस्था पसी परिवर्तित हुँ जारिए भने मानव अस्तित्व भाविष्यमा गएर केमा अडिने ।

एकातिर प्रकृतिक थोत तथा साधन यसरी मानव उपयोगीबाट अनुपयोगी अवस्थामा फेरिए जावेछ भने अकातिर हामीले विकासित ठाउंने गरेका देशहरु विकासोन्युव मुलुकका तुलनामा मिनै साधन अत्यधिक मात्रामा उपयोग गर्दछन् ।

परिचम यूरोप, अमेरिका र जापानको प्रत्येक मानिसको विकासानुसृत मुलुकको मानिसको भन्ना १६० गुणा बढी उन्हाँ उपयोग गर्दछ । प्रत्यक्ष दिन १० गुणा बढी कालज ५० प्रतिशत बढी क्यालोरी, १०० प्रतिशत बढी प्रोटीन र ११० प्रतिशत बढी "फ्याट" उपयोग गर्दछ । यसै गरी ३० गुणा बढी पानी, १५ गुणा बढी अन्य घातु विकासको प्रत्येक व्यक्तिले उपयोग गर्दछ ।

यसबाट के स्पष्ट हुँच्छ भने परिचम यूरोप, अमेरिका र जापानको आधिक विकासको मोडेल त्यहाँको मानिसले उपयोग गर्ने श्रोत तथा साधन जीवनस्तर र जीवन शैली यो श्रीट, प्रकृति र मानव जीवको अस्तित्वका निर्मित सक्त उत्पन्न गरारुने किसिमम्को छ ।

विकासको यो प्रक्रिया र स्वरूप मानव जीवले धान्न नसको भएकाले विकासको नयाँ स्वरूप "धान्न साकिने विकास" तर्फ सम्पूर्ण सत्तर लाग्नु आजिवाय भएको छ ।

धान्न साकिने विकास (Sustainable Development)

परिवर्तनं प्रकृतिको नियमित प्राकृतिक नियम हो । मानिसले प्रभावित गरेको अवस्थामा मात्र होइन । प्रभावित नगरेको अवस्थामा पनि पृथ्वीमा परिवर्तन भै न हुँच्छ । यो कुरा प्रकृतिमा मानिसको विकास हुँदै नभएको अवस्थाको परिवर्तनले प्रमाणित गरेको छ ।

मानिस पृथ्वीको अद्भूत प्रणी हो । यसले विगत, चतुर्मात्र र भावशक्ता विषय सम्बन्ध, विचार गर्ने र अनुमान लागाउन सक्छ । आफ्नो ज्ञान, बुद्धि र क्षमतालाई आफ्नो आवश्यकता र सुख सुविधाका निर्मित उपयोग गर्ने सततछ । प्रकृतिमा भएका पदार्थहरूलाई आफ्नो उपयोगका निर्मित प्रयोगमा ल्याउन सक्छ, र सकेको छ । तर विगतमा पृथ्वीमा रहेका सात तथा साधनको आफ्नो आवश्यकता र सुविधाका निर्मित उपयोग गर्दै मानिस विवेकी बन्न सकेन । मानिसले तल लेखिएका आधारमा आफ्नो आवश्यकता र सुविधा उपयोग गर्न प्रत्यक्ष गर्न्यो ।

- (१) प्रकृतिमा रहेका सम्पूर्ण श्रोत तथा साधन असिमित छन् ।
- (२) श्रोत तथा साधन निशुःलक्ष र निवाह उपयोग गर्न साकिने बस्तु हुन् ।
- (३) उपलब्ध श्रोत तथा साधन आफ्ना आवश्यकता र सुविधाका निर्मित जरूरि उपयोग वा उपयोग गरेपन हुँच्छ ।

प्रकृतिक श्रोत तथा साधन उपयोग र उपयोग गर्ने आधारले पृथ्वीमा रहेका पाच भाग मध्ये एक भागलाई सुख, सुविधा र सम्पन्नता प्रदान गर्न्यो भन्ने चार भागलाई नावी, अभ्यास र असुविधा । यसले मानिसमात्र नभएर सम्पूर्ण जीव वनस्पति को निर्मित घोर वातावरणीय सक्त उत्पन्न गर्न्यो । विकासको अर्थ मानिसको आवश्यकताको परिपूर्ति र जीवन यापन गर्ने सुविधापूर्ण बाटो हो, विनास होइन ।

त्यसैले मानिसहरूको प्रत्येक पिछिले आफ्नो आवश्यकता परिपूर्तिका निर्मित त्यति त्यात तथा साधन उपयोग गर्नुपर्दछ । जीत जीनीहरू उत्पादन वा सरक्षण गर्ने सक्तिछन । आफ्नो सुख, सुविधाका निर्मित कुनै पनि समाजले तल लेखिएका ४ किसिममाका चुपाको भारी बोक्स अन्तर गार्नुहुन् ।

लाप्ति सम्पर्कात्मका तिन्दै नसकिने बाहिरी वा घरेल आधिक क्रण ।

- आफ्नो ज्ञानाड दिएका श्रोत तथा साधनबाट पालिन नसक्ने सत्तान, मानवीय मूल्य सरक्षण गर्न खच्च नागरिने आधिक दायित्व ।

- श्रोत जीवनका निर्मित सुरक्षित प्राकृतिक श्रोत तथा साधनको क्रण ।

यस अम्बाएक यस्तो विकास प्रक्रिया जस अत्यर्गत आजिको मानवीय आवश्यकता पूरा गर्न साकियो । तर श्रोत निर्दिका भाग खोसर होइन विकासको यही रूपलाइ-दिनो विकासको नाम दिएको छ ।

द्वितीयो विकास सम्बन्धी धारणा कार्यान्वयन

कार्यान्वयन सम्पर्क: हिंगो विकास सम्बन्धी धारणाहरूलाई कार्य रूप प्रदान गर्ने

प्रमुख वाधाहरू देखिन्छन् ।

क. योजनाविद्, नीति-निर्माता र विकासको चतुर्मात्र पद्धतिसंग सम्बन्धित सबैको नीतिक प्रतिवद्धता

ब. राष्ट्रहरू भित्र तथा परस्परमा शोक, क्षमता, श्रोत तथा साधनसम्मको पहुँच र सूचनाको अन्त्यापूर्ण वितरण ।

ग. वातावरण तथा विकासलाई हुँदू हुँदै राख्ने पनि व्यवस्थित गर्न सकिन्दै भन्ने धारणा ।

उपरोक्त वाधाहरू पन्थाहरै विकास र वातावरण जीच सन्तुलन कायम गर्नका निर्मित गरिने कामका सेवानिक आधारहरू तल लेखिए अनुरूप हुनु आवश्यक छ ।

१. जीवमण्डल माधिको मानवीय प्रभाव यसको जीवन धान्न नसक्ने क्षमता भित्र सीमित हुँनु पर्दछ ।
२. पृथ्वीको जीविक सम्पदा सुरक्षित रहनु पर्दछ ।
३. नवीकरण हुन नसक्ने सम्पदा उपयोग गर्न नवीकरण हुन नसक्ने श्रोतको आधार नवीकरण गरी उपयोग गरिनु पर्दछ ।

४. देश-देश वीच परम्परामा तथा देश गिरे वातावरण व्यवस्थाएँ आत तथा उपभोगको उपलब्धी र लागतको न्यायपूर्ण वितरणलाई लक्ष्य बनाइनु पर्छ ।
 ५. उपलब्ध श्रोतबाटे आधिकातम उपलब्धि दिनसक्ते प्रवर्तितको प्रवर्द्धन गारिनु पर्छ ।
 ६. प्राकृतिक सम्पदा सख्तणामा बल पुग्ने आधिक नीति अपनाइनु पर्छ ।
 ७. नीति निमाण गर्ने दूरदर्शी तथा बहुप्रभावी मूल्यको प्रवर्द्धन गारिनु पर्छ ।
 ८. विकासलाई दिगो र स्थानी तुल्याज्ञे सास्कृतिक मूल्यको प्रवर्द्धन गारिनु पर्छ ।

मार्यादा अवरोधलाई हटाउदै उपरोक्त सिद्धान्तहर अनुरूप काम गर्ने ६. विभिन्न काम दिशान्तर अनुरूप काम गारिनु पर्छ ।

१. धारणा र व्यवहारमा परिवर्तन
 २. विश्व सहभागिताको निमाण
 ३. समुदायहरको सम्पत्ता अभिवृद्धि
 ४. वातावरण र विकास वीच सम्बन्ध
 ५. श्रोत तथा साधनको आवश्यकता र जनसञ्चायको विशीकरण
 ६. जीवनको विविधताको सरक्षण

निगत केही दशक यता विश्वव्यापी रूपमा वातावरणीय सरक्षणको लहर चलेको छ । वातावरण सरक्षणको यो लहर संगतामै विकासका नया नया अवधारणाहरको संरक्षण भएको छ । विश्व विद्यार्थी युद्धको विभिन्निकालाट शान्ति र समझदारीको युगमा प्रवेश गाइदै ।

सन् १९१० मा विश्वको जनसञ्चाय ५ अवं ३० करोड पुर्यो । सन् १९८९ मा गारिएको अनुमान अनुसार, विश्वको १ अवं २० करोड मानिस (२३%) पूर्ण दरिद्र अवस्थामा छन् । विश्वव्यापीतरप्यमा आधिक तथा खाल्यान् असन्तुलन, बयुमण्डलीय प्रदूषणमा वृद्धि, प्राकृतिक स्रोतको दुरुपयोग जस्ता समस्याहर देखिएका छन् । कृपा उत्पादन छासोन्नुख माटो, घट्टो जाति, विग्रहो खासै मेरान, घट्टो भार्यामिकरण, अस्ल वर्षा, प्रदूषण, जैविक विविधताको छास, हरित गृह प्रश्नाव आदि कारणले गिर्दै छ ।

विश्वव्यापी वातावरणीय समस्याहरमा जैविक विविधताको छास, मौसम परिवर्तन, अस्ल वर्षा, ओजन पत्र विनाश आदिलाई लिन सकिन्छ । वातावरणीय प्रूपणका कारण धेरै रास्तहरमा अस्ल वर्षा गम्भीर समस्याका रूपमा चिनिन यालेको छ । ऐ.एच. मान कम भएको वर्षालाई अस्ल वर्षा भनिन्छ । वायुमण्डलमा क्लोरोफल्लोकार्बन तथा अन्य धारणहरको बढ्दो मानवका कारण समताप मण्डलमा रहेको "ओजन तह" मा विनाश अउन यालेको कुरा वैज्ञानिकरूपमा समेत प्रमाणित भेसकेको छ । प्रस्तुत लेख विश्वव्यापी वातावरणमा देखिएका दुई प्रमुख समस्याहर वारेमा केन्द्रित गारिएको छ ।

क) जैविक विविधताको छास

हामी वारपरि अर्थात हामा वन जंगल, पहाड तथा वातावरणका कुनै पनि भागमा पाइने विभिन्न जीवजन्तु तथा वनस्पतिहरको समूह त्रै जैविक विविधता हो । हामीले खाने खाना, लाजने लुगा तथा वस्त्रे चर तथा विरामी हुंदा खाने धेरैजसो औपचारिको श्रोत जैविक विविधताहो । निगत केही दशक यता विश्वव्यापी जैविक विविधतामा छास देखिएको छ । जैविक विविधताको छास भनेको धेरै किसिमका जिवीत वस्तुहरको छास हुन नो ।

जैविक विविधताको छासको प्रमुख कारण वन विनाश नै हो । वन जंगलको विनाशले हजारै-लाखौ किसिमका जीवजन्तुहराई सकटापन अवस्थामा पुर्याएको छ भने धेरै त लोप पनि भइसकेको छन् । पृथ्वीको ७ प्रतिशत भूभाग ओगटेको यो जंगलमा भात्र विश्वको कूल ५० प्रतिशत भन्दा बढी प्राणी तथा वनस्पतिहर पाइन सक्ने अनुमान गरिएको छ ।

प्राणी तथा वनस्पतिको अपार योत रहेको वन जंगल र यस्तो विनाश वारे केही छलफल गर्ने । वन जालहर पुनः नवीकरणीय योत हुन् । मानवीय सम्पत्ताको विकासमा वन

विश्वव्यापी वातावरण समस्या

-टी.पी. तिमिसा

जगलको विशेष भूमिका रहेको छ। अझ मानवीय उत्पत्ति ने बन्दमा भएको हो भन्दमा कुनै अन्तर्फल नहोला। कालान्तर देखि मानिस र बन जगल बीच सुभएर सम्बन्ध रहदै आएको छ।

बन जगलको उपयोग र सरक्षण निम्न कारणसे पति आवश्यक छ

- (१) जैविक विविधताको संरक्षण
- (२) कृषि
- (३) औषधि दोत
- (४) उद्योग व्यापना
- (५) आदिवासी संरक्षण
- (६) बैज्ञानिक अनुसन्धान
- (७) योस्यम सञ्चालन
- (८) जल संचयन
- (९) मू-सरक्षण
- (१०) सौन्दर्य
- (११) पांटन
- (१२) इन्धन स्रोत आदि

यस्तो अपार स्रोत रहेको बन जगलको विनाशले प्राकृतिक बातावरणमा गम्भीर प्रभाव पद्धे। बन तथा बन्य सम्पदाको बढ्दो प्रयोग तथा कृषि विकासका कारण निष्पत्त्यापी रूपमा बन विनाशको दर बढ्दो हो रहेको छ। बन जगलको विनाशको शुरुवात सबौ राताढीमा युरोपियनहरले गरेका हुन्। अपार स्रोत सम्पदा रहेको बन जगलमा आपारीहरको मिड लान थाल्यो। त्यस्तोका रोफ्रिजरेटरको विकास भएको थिएन। परिषेम युरोपियनका जगलबाट ती आपारीहर जाइफल, ल्याइ, बोस्टनी जस्ता मसला भेला गरेको थी। यी मसलाहर मान्य जोगाइन प्रयोग गरिय्यो। पछि जगलमा आपारीहरले आघिपत्य कायम गर्न थाले। उनीहर बीच जगलको विषयलाई लिएर प्रतिस्पर्द्धी समेत हुन थाल्यो। बन विनाशको तात्कालिन कारण कृषि विक्स्तार पनि एक थियो। अन्तरी शताब्दी देखि उत्तरी अमेरिका र ब्राजिलका बन विनाश गर्ने कम बढ्दो। उन्नाइसी राताढीको शुरुवात देखि अद्देलिया, दक्षिण अूँ एसिया, अफ्रिका आदि भेत्रमा बन विनाश शुरू भयो। दोस्रो विषयपूँ देखिए, बन विनाश नभएको कुनै पनि क्षेत्र रहेन।

बन विनाशको असर

- क) बातावरणीय असर
 - १) भूमध्य, बाढी-पैदो बद्ध
 - २) योस्यम पारबत्तन हुँदै
 - ३) जीवजनुको विनाश हुँदै
 - ४) जमीनको पानी सोस्त सम्मे असमामा छास आउदै।
 - ५) पानीको सतही बहाव बद्ध
 - ६) त्रिलेशन बद्ध
 - ७) पानीको गुणमा छास आउदै।
- २) आर्थिक असर
 - ८) आधिक रूपमा दूरागामी प्रभाव पद्धे।
- ३) सामाजिक असर

- (१) आपारिक कटन
- (२) इन्धन आपूर्ति
- (३) आति चारिचारन

- (४) बन उड्डेलो
- (५) कृषिभूमि विकास / पुनर्वास
- (६) सडक निर्माण
- (७) वापि, कलकारखाना आदि
- (८) युद्ध
- (९) प्राकृतिक विषय (बाढी-पैदो, भूकम्प)
- (१०) कोट प्रकोप
- (११) अस्त वर्षा

हाल वर्षेनि विषयमा १ करोड ७० लाख हेक्टर बन विनाश भएरहेको छ। ५ करोड वर्ष आधि उत्तरी भार्ती उषा सदावहार जगलको आधा जसो भाग त विनाश १०० वर्ष भित्रमै विनाश भेत्रको छ। यो पृथ्वीके सबैभन्दा पूरानो, घना र उत्पादनशील जगल मानिन्दै।

बन जगलले मानव समुदायको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा महत्वपूँ भूमिका निभाउरह्य।

वन जगल विनाशको प्रमुख असर जैविक स्रोतमा पर्दछ । वन जगलमा वासमान गर्ने घोणी तथा बनस्पतिहरु बन-जगलको विनाशका कारण लोप हुने गर्दछन् या अन्यत्र बसाहमराइ गर्दछन् ।

मन् १९१० को शुग्वातरेखि नै जैविक विविधताको सरक्षणकालामि विश्वव्यापी आवजनहरु उठन थालेका छन् । सम्भवत यो शाताव्दीको चर्चित वातावरणीय सन्दर्भ पनि यहि नै हुनेछ ।

आवजनित प्राकृतिक स्रोतले प्राणी, बनस्पति तथा शुभ्र जीवहरमा रहेका वंशाङ्को अपार भावद्वारालाई सरक्षण गर्न गर्दछ । यी बोतहबाट हामी चर्ची अरबो रैप्यां वरावरका बस्तुहरु कृषि, चिकित्सा तथा उद्योगको नियन्त्रण प्राप्त गर्न गर्दछौ । नयाँ जैविक प्रवधिको महायोगले यिनै जैविक स्रोतहबाट भन्न बढी मात्रमा नयाँ नयाँ खाद्याल्ला, औषधि र औद्योगिक बन्तुहरु उत्पादन हुन थालेका छन् ।

उषा सदावहार जगल जैविक विविधताको उत्कृष्ट नमूना हो । यहाँको कुनै पनि सामान्य ५ वर्ग माइलको क्षेत्रमा १५ सय जातिका फूल फूले बनस्पति, ७५० किसिमका रुख, १५५ जातिका सनाथारी जन्तुहरु ६० जातिका उभयचर र १५० किसिमका पुतलीहरु, पाइँच्नून् । भन्न नौलो कुरा त के छ, भन्न कुनै कुनै ठाउँमा जस्तो पेशको कुनै एज्या रुख, हल्लाउदा वा त्यहां भाष्का सचै जीवलाई केलाएर गान्दा त्यस्मा १० हजार किसिमका जीवजन्तुहरु पाइँच्नून् । द्वा उषा सदावहार जंगलमा गरिएका हालेका अनुसन्धानहरूले विश्वव्यापीरुपमा आँकडाएको जीवजन्तुको संख्या निकै बढी हुन सक्ने कुरा बताइएको छ । हाल सम्प केवल १७ लाख किसिमका जीवजन्तुहरुको नामकरण हुन सकेको छा हालेको एक अनुमान अनुसार सम्भग विश्वमा ५० लाख देखि ५ करोड किसिमका जीवजन्तुहरु छन् ।

नम्भग प्राणी, बनस्पति तथा शुभ्रजीवहर बीच खाल्लान तथा उजाँको आदान प्रदान हुने गर्दछ । एक अफ्पा बीचको नौओं सम्बन्धले उनीहरु आप्नो प्राकृतिक बासस्थान कायम गर्न सक्षम हुन्छन् । यो सम्बन्धमा आउने परिवर्तनले उनीहरुको अस्तित्व संकटापन बन्न पुछ ।

विकासको नाममा एप्शेया, अमिको तथा दिश्यन अमेरिकाका घोरे देशहरुमा शहर तथा गाउँ जोड्ने बारहरका निमित दूलो बन क्षेत्र विनाश गरिएको छ । शुभ्रमा यो बाटोबाट योंचा बस्तु तथा लाकडी लादिएका ट्रकहरु गुड्डालान । तर यस्तो विस्तारै शिकारी-चोर, लकडी बापारी, स्थानीय गाउँले आहिलाई जाक्षित पार्दछ । बन जंगलमा अतिक्रमण हुन्दै बानवीय बासस्थानको होडवाजी चल थाल्दछ । जालको सुरक्षा बासाक्षमा हुक्केएका आहिलाई तथा जीवजन्तुहरु सधेको लागि त्यो ठार छोडेर अन्यत्र बसाई संदर्भमा बासाक्षमा भर्देक्छन् पनि । जैविक विविधताको छासका कारणहरुमा कीटनाशक औपचिको बढी प्रयोग तथा

प्रदूषण, गलत कृषि प्रणाली नया जातिको (अन्य क्षेत्रको) उपस्थिति, प्राकृतिक स्रोतको बढावो बढपत, आदि पर्दछन् ।

वातवर्मा जीवजन्तु लोप हुने एज्या नियमित प्रक्या हो । अहिलेका जीवजन्तुहरु कुनै बेला भएका ५० करोड जीवजन्तुको बाचेका नमूना हुन । सामान्यतया कुनै पनि जैव ५० लाख वर्षसम्म जीवित रहन सक्छ । अनुमान अनुसार विगत २० करोड वर्ष यता बर्षी एज्या जैव लोप भइदेहो कुनै । मानवीय उत्पत्ति भन्दा अधिका समृद्धशाली विशालकाय डाइनोसोरहरूले समेत विनाशको बाटो रोज्या पन्यो । तर त्याँनै बेलाका केही साना जीवहरु भन्ने अफ्के जीवित नै छन् । त्यस्तै केही माझाहर, चिन्हे कीर्ति तथा सनाथारी जन्तुहरु आप्ना दोतरीहरुको विनाश भइसक्ना पनि बोनेको छन् । यिनिहरूलाई जीवित अवशेष भन्ने गरिन्छ । मूलतः जीवजन्तुको लोप एज्या प्राकृतिक प्रक्या हो । तर मानवीय आविभावले यो मान्यतामा पारबर्तन न्यायो । हाल जीवजन्तुको विनाशको प्रमुख कारण प्राकृतिक नभइ मानिस स्वयं हुन् ।

सन् १९८० मा बेलायती वातावरणविद् नम्न मायसले विश्वव्यापी रुपमा भएका वन विनाशलाई जैविक विविधताको छासको प्रमुख कारण ठम्याएका खिए । पछि उनले विश्वव्यापी रुपमा जैविक विविधताको छास भएका लैंजहर (हटस्पट) ओल्याप । उनले ठम्याएका १० वटा "हटस्पट" हरु सबै उषा सदावहार स्रोतमा पर्दछन् । उनको पो सूचीमा हाल अन्य ५ वटा "हटस्पट" हरु थिएपका छन् । यी १५ हटस्पटहरूले उषा सदावहार जंगलको १५ प्रतिशत भूमान ओगाटेका छन् । यी हटस्पटहरूमा विश्वका कूल बनस्पतिहरु मध्ये एक तिहाइदेखि आधा किसिमका बनस्पतिहरु पाइन सक्ने अनुमान छ । यी हटस्पटहरूमा ट्राईपिकल एप्ड्रेज, ब्राजिल, माइगाल्कर, इण्डोनेशिया, निलिपिन्स, मध्य अमेरिका स्रोतका अतिरिक्त भारत तथा पूर्वी हिमालाका भू-भाग समेत पर्दछन् ।

संरक्षणका उत्पायपर

जैविक विविधताको संरक्षणमा विश्वव्यापी पहलकमीहरु देखिन थालेका छन् । संपुक्त राष्ट्र संघीय संस्थाहरु यूनेस्को, एफ.ए.ओ., यूनेप आदि बोहेक अन्तर्राष्ट्रिय नैर सरकारी सम्पादनहरु आई.यू.सी.एन., विश्व सम्पदा संघ, जस्ता संस्थाहरुले यस बारेमा छ्यान दिन थालेका छन् । हालै आपर विश्व वैज्ञान स्रोत जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने उद्देश्यले एज्या अन्तर्राष्ट्रिय कार्यदलाको स्थापना गरेको छ ।

राष्ट्रिय सररमा स्रोत जैविक विविधताको संरक्षण गर्नु एज्या अपरहरू आवश्यकता देखिन थालेको छ । कुनै पनि देशले उपपुरुष स्रोतलाई संरक्षण प्रदान गरेर, वन्य जन्तुसंग सम्बन्धित पर्यटनलाई बढावा दिएर जैविक स्रोतको संरक्षण गर्न सक्छन् । देश भरि पाइने सबै जीवजन्तुको तथाक राष्ट्र तल्लै सारदेखि विश्वमा प्राकृति तथा मानवीय विवेक सम्बन्धी पाल्यक्रमको अवस्था गरेर तथा प्रकृतिक संरक्षण गर्ने सघ-संस्थानाई अभियान गरेर जैविक विविधताको संरक्षण गर्न सकिन्छ ।

मौसम परिवर्तन

सन् १९१० यो शताब्दीको सबभन्दा गरम वर्ष ठहरियो । १९८० को दशकका ६ वर्षहरू यस पृथिव्यका सर्वांगीक गरम वर्ष मानिन्छन् । विगत १९५१ को तुलनामा हाल पृथिव्यको औसत तापकम्भा ०.३९ से ते. बढि भएको छ । त्यसैले सुपूर्ण रात्रि सधीय वातावरण कार्यक्रमले सन् १९८० को विश्व वातावरण दिवसको नारा "पृथिव्यको बढ्दो ताप सबैको सन्ताप" राखेको थिए ।

तापकम्भको यो बढि सामान्य देखिएला । तर यसको कार्यक बढ्दिले पृथिव्यमा भावहरू अस्तित्वको शृङ्खला हुन सक्छ । कृपि जीवजन्तु हिमशृङ्खला, समुद्र आदिका विस्तृति तथा सरचनामा यो बढ्दिले गम्भीर परिवर्तन ल्याउने गर्दछ । मूल कुरा त तापकम्भको बढ्दिले विश्वव्यापी भौतिकमा विस्तृतूल परिवर्तन ल्याउन सक्छ ।

मार्गिवि टार्पु समुद्रमा विलेन हुनु किरिचाटी र तुम्हाल समुद्रमा हारउदै जानु मार्गिविभाका रात्रिपति गेपुमको सधेको चिन्ता, बालालादेश, नेत्रत्वचाप्त, बेलापत आदि देशका प्रमुख मुद्दहरूला "मौसम परिवर्तन" लाइ ने दोस्री ऊँडरएको छ । "मौसम परिवर्तन विश्व सहभागिताको आवश्यकता"को आशय यस बारेको जानकारी तथा सुरक्षाका एकीकृत प्रयासहरूको शाली गर्न थिए ।

मौसम परिवर्तनका विविध कारणमा चाहु प्रदृष्टण, पृथिव्यको कम्भमा सामान्य परिवर्तन, सौरं ध्वन्याको उपरिच्छिति, ज्वालामुखी विस्तृतन आदि पद्धति । विगत सौरं हजारौ वर्ष आघि भारका मौसम परिवर्तन प्राकृतिक रूपमा निए करिणहल्लाट हुने गर्दछ । तर अन्य सेवमा फै. मानवीय विकासले यो क्षेत्रलाई पनि आफ्नो प्रभावमा पार्न्छ । मानवीय अतिक्रमणले सबै शाताव्दीतेहि विश्वव्यापी भौतिकमा समेत फरवरबल देखिन थालेको छ ।

हरित गृह प्रभाव

विश्वव्यापी रूपमा हाल चर्चा भैरहेको "मौसम परिवर्तन कुनै प्राकृतिक कारणबाट नभै मानवीय कारण कै उपज हो । यसको कारण हरित गृह प्रभावलाई मानिएको छ । यस बारेमा चाहिए प्रमाणहरू पनि फेला परिसक्का छन् । हरित गृह प्रभाव मानवीय कारणहरू उत्सर्जित विभिन्न रूपमहरूले हुने गर्दछ ।

त्यसो त हरित गृह प्रभाव एजटा नियमित प्रक्रिया हो । चायुमण्डलीय रूपमहरूले ताप सोसे कुरा कुनै नोनो होइन । कूरो के मान हो भने ताप सोसे यस्ता रूपमहरूको मात्रा बायुमण्डलमा अप्रत्याशित रूपले बढेको छ ।

हरित गृह प्रभाव बारे थाहा पाउन पृथिव्यको चायुमण्डल तथा विभिन्न रूपमहरूले चाया थाहा पाउन जरुरी छ । पृथिव्यीलाई विपरिबाट चायुमण्डलका विभिन्न तहले घेरेको छ ।

तर मध्ये सबैभन्दा तल्लो अर्थात् ट्रोपोस्फेरमा नाइट्रोजन (७२.०८%) अर्कसजन (०.१५%) र कार्बन डाइऑक्साइट (०.३५% छन् ।

यसीत यसे मानवमा पाइने कार्बन डाइऑक्साइटले पृथिव्यमा भार्याभत अवस्थाको तला गर्न सक्छ । भन कम मानवमा पाइने नाइट्रोजन अक्साइट, क्लोरोफ्लोरोकार्बन, मिथेन आजानले यसलाई सधारित्तछ । यी रूपमहरूको मिलोमतोल सूख्यबाट आउने लाग्दै तरा बीको मततमा ठोक्कर दीप्त तरा बीतिसकेपछि चायुमण्डलमा पुनः फोक्सन दिएन् । यसरी बीमा दीप्त तरा अप्यचा तापको परिणाममा बढि हुन्छ र पृथिव्यको तापकम बढ्दै गर्दछ ।

हरित गृह रूपमहरू

हरित गृह प्रभावको प्रमुख कारण कार्बन डाइऑक्साइट हो । चायुमण्डलमा थोरै ग्राम CO₂ भए तापमान यसको भूमिका प्रबल मानिन्छ ।

कार्बन डाइऑक्साइटको प्रमुख स्रोत जीवाश्म इन्धनको दहन हो । जीवाश्म ग्रामको दहनबाट हाल ५ तिमाटन (१ निगाटन, १ अवर्टन) CO₂ उत्सर्जन हुने गर्दछ । ०२ उत्सर्जन गर्ने कार्यमा सबै रात्रिहरू बराबर जिम्मेवार हुन्न । हालैको एक तथ्याको तो छ-

विश्वको कूल उत्सर्जन (%)	प्रदृष्टि	परिका	भूमिका	संघर्ष
२२.०	१८.४	१८.४	१८.४	१८.४
४.४	३.२	३.२	३.२	३.२
२.८	२.८	२.८	२.८	२.८
२.०	२.०	२.०	२.०	२.०

य हरित गृह रूपमहरू

कार्बन डाइऑक्साइटका अतिरिक्त क्लोरोफ्लोरोकार्बन, मिथेन नाइट्रस अक्साइट, ग्राम आदि पनि हरित गृह रूपमहरू हुन् ।

क्लोरोफ्लोरो कार्बन, हाइड्रोजन, कार्बन, क्लोरिन र फ्लोरिन मिलि बढ्दै । यो ग्राम रह विभाशा गर्ने प्रमुख रूपमहरू हो । सुख्म जैविक प्रक्रियाबाट प्राणबायुको अनुपस्थितिमा नालाई स्थिरकरण गर्ने नियन्त्रण बन्ने गर्दछ । यो ग्रामले भैरेको तथा दलदल जमीन र जीवको जनावरको आमाशयबाट उत्थान हुने गर्दछ । माटो र पानीमा भएको नाइट्रोजन र जैवक प्रक्रियाबाट नाइट्रस अक्साइटमा बदलिन्छ । यो जीवाश्म इन्धनको दरवावाट

पनि उत्पन्न हुंदे गद्देह । अको यास ओजोनले भने दोहोरो भूमिका खेल्दछ । बायुमण्डलीय सतहमा यो बढी भएमा धात्र भानिए भने समताप मण्डलमा त यो अपरिहाय यास नै हो । विडम्बनाको कुरा, सतहमा यसको मात्रा बढ़देह, तर समताप मण्डलमा भने घटदै छ ।

दार्ढी को ?

हीरत गृह प्रभाव गर्ने कार्यमा सबै राष्ट्र बराबर जिम्मेवार छैनन् । तर मध्ये राष्ट्र प्रभावाट असुत रहने पनि सकेको छैनन् । यसको फाइदा उठाउदै विकासित राष्ट्रले हीरत गृह प्रभाव गर्ने ठूलो श्रेय अविकासित राष्ट्रलाई रहेको बताएका छन् । विकासशील राष्ट्रहरू बनानी गरेर भएहो विकासित राष्ट्रहरूको जीत CO₂ उत्पादन गर्दछन् भनी औद्योगिक राष्ट्रहरूले आफू चौखिने प्रयास गरेका छन् । बल्ह रिसोर्स इन्स्टिच्यूले तथार पारंको हीरत गृह सूचीमा विकासशील राष्ट्रलाई दोषी ठहराइएको छ । वास्तवमा समृद्ध राष्ट्रहरूले गरिब राष्ट्रप्रति गरेको यो "वातावरणीय उत्पातिवशवादी नीति" नै हो । यस सूची अनुसार स.रा. अमोरिकाले वर्षमौ १ अब उन विभिन्न हीरत गृह यास उत्पाजन गर्दछ भने नेपालले ६८ लाख उन कार्बन डाइऑक्साइड र मिथेन उत्पाजन गर्दछ । वास्तवमा यो सूची यथार्थ भन्ना विवरणका फूलाहरको चतुर्यांशुरूपक प्रयोजनको परिणाम हो । प्रतिव्यक्ति हीरत गृह यास उत्पाजनको तिसावमा त सुनुल राज्य अमोरिकाले आफूलाई नबै स्थानमा राखेको छ । शुरु कुइ स्थानमा लाओस र कातारलाई राखिएको छ ।

मौसम परिवर्तन असरहरू

हीरत ग्राण्टी, वनस्पति तथा समाजहरु कुनै विशेष मौसममा अनुकूल भएका हुन्छन् । मौसम अनुरूप नै कृषि प्रणाली, जन-जीवन बन-जागल आदि हुने गर्दछन् ।

(१) तापक्रम, हावापानी, चरांद आदिले बनजंगलको विस्तारमा असर पाने गर्दछन् । भनिएँ, विश्वभूमिका बन जगले ४५० अब उन कार्बन संग्रह गर्दछ । बन विनाशले गदा यो कार्बन बायुमण्डलमा प्रविष्ट हुच्छ ।

कृषि

मौसम परिवर्तनले कृषि क्षेत्रमा दैध भूमिका निवाह गर्दछ । यसले गदा कृषि प्रतिकूल क्षेत्रमा कृषि सम्भाव्यता बढाउन सक्छ, भने अनुकूल कृषि क्षेत्रको भने बास हुनसक्छ । यो कुरा मूलतः तापक्रम र चरांमा निभार गर्दछ ।

दैधजसो विकासोन्मुख राष्ट्रको प्रमुख बालीमा धान पर्दछ । मौसम परिवर्तनले गदा धानको उत्पादनमा मात्रै हास आयो भने खाद्याल भण्डारको के हावित होला ? सहजे अनुमान लगाउन सकिन्द्य । मौसम परिवर्तनले माझको उत्पादनमा पनि असर पारेछ ।

विकासित राष्ट्रहरूले मौसम परिवर्तनबाट फाइदा लिन सक्छन् । नया वर्त तथा अन्त चाली र कृषि औजारहरूको विकास तथा बेचबिखन गरेर विकासित राष्ट्रलाई दियो राष्ट्र मक्कान् । तर विकासशील राष्ट्रहरू यो समस्यासम्म जुझन असमय छन् ।

जनस्वास्थ्य

विश्वव्यापी उत्पाताका कारण नयाँ नयाँ रोगहरू देखा पनि सबैन् । यसवाट मूलतः भाय प्रभाव र सत्तान उत्पादन सम्बन्धी रोग तथा समस्याहरूको भय बढी हुन्छ । तापक्रम बढील भीलो ज्वरोको प्रकाप बढ्दै सम्भव्य । बायु तथा जल प्रदूषणका कारण विभिन्न रोगहरूको प्रकाप बढ्दै छ । वित्त ५ हजार वर्षदेखि एक नामको रहे अएको मौसममा परिवर्तन हुदा त्यस्तो वातावरणमा अनुकूलन हुन मानिसहरूलाई निकै सघष गर्नुपर्न हुच्छ ।

वन्य जानू

मौसम परिवर्तनले जैविक विविष्टतामा गम्भीर असर पाने सम्भव । बढ्दो उत्पाताबाट बच्च जीवजनुहरू चिसो क्षेत्रमा बसाई सराई गर्दछन् । केहीले पुनः पानीमा अनुकूलन हुने चेत्ता गलान् । तर यो सक्षमता सबै जीवलाई प्राप्त हुन सक्दैन ।

हावापानी र समृद्ध

विश्वव्यापी उत्पाताको प्रमुख असर "जलचक" मा फेरबदल हो । बढ्दो उत्पाताले पर्यावारिका हिमखण्डहरू पालिङ्कर्ण । समुद्री पानीको तापक्रम बढीले गदा पुनर्न्वाप्त गर्दछन् । यसवाट समुद्री सतहमा बढ्दै हुने गर्दछ । समुद्री सतहको बढ्दैलो होचा राष्ट्रहरू विलिन हुन सक्छन् । यसै अनुरूप तापक्रम बढ्दै भएमा सन् २०८७ सम्ममा समुद्री तह ५० देखि १५० सेन्टीमीटरसम्म बढाउन सक्छ । समुद्री तह बढाउने तटीय क्षेत्रका जीवजनु तथा बोट विरवा र मानव वासस्थानमा प्रतिकूल असर पर्नेछ । मार्टिन इन्स्टी भनेका छन्, "यदि समयमै ध्यान नपूऱ्याउने हो भने सबै राष्ट्र "डुङ्गाका जनता" का देश बन्ने छन् ।

नियन्त्रण

मौसम परिवर्तनको नियन्त्रण भनेको हीरत गृह प्रभावको नियन्त्रण हो । वास्तवमा यी तुच्छे प्राकृतिक प्रक्रिया हुन् । यसको नियन्त्रण भनेको समस्यालाई कम गर्नु मात्र हो । "हीरत गृह यासको उत्पाजन घटाउन राजनीतिक प्रतिबद्धताको आवश्यकता पर्दछ ।

जीवशर्म इन्धनको उत्पादन र प्रयोग कम गरेर, हीरत गृह यासहरू ध्यान औद्योगिक स्पन्न सक्षम जडान गरेर, बायुमण्डलमा पुरीसकेका हीरत गृह यासलाई निष्क्रम्य

पारेर तथा परिवर्तित बातावरण आफूलाई अनुकूलन गर्न दिशामा अग्रसर भएर यो समस्यावाट बन्ना सकिन्छ ।

याहो यास, सौयशास्त्र, वायुशास्त्र, आणविक ज़र्जां जस्ता वैकल्पिक ज़र्जांको विकास तथा उत्तरांको सहजतापूर्वक खपत गर्नु पर्दछ । हरित गृह यास छान्ने नियन्त्रित विकासको विकास भएको छ । बोट विल्लाले पनि यस्ता यासहरूलाई सोन्न सक्छन् । बायपमण्डलमा बढी भएको CO₂ लाई समुद्रमा पठाउने तर्फ पनि विभिन्न अनुसन्धानहरू भेरेहका छन् ।

हरित गृह प्रभाव कुनै एक देशले मात्र गरेर हुने होइन । त्यसैले यसको नियन्त्रणमा पनि एकीकृत विश्वव्यापी उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ । औरे राष्ट्रहरूले आगामी १-२ दशाक भित्र होरित गृह यासहरूको उत्तरांजन घटाउने प्रतिवृद्धता देखाएका छन् ।

नियन्त्रणका विश्वव्यापी उपायहरू अवलम्बन गर्न यालिएका छन् । संयुक्त राष्ट्र सघ अन्तर्गतका विभिन्न सम्बाहुल्ले यसको नियन्त्रणका कायकम्भरहरूको शुरू गरेका छन् । संयुक्त राष्ट्र संघर्ष बातावरण कायकम्भर र विश्व हावापानी सधैले नियन्त्रणात्मक उपायहरूको अनुसन्धान, विकास तथा कार्यान्वयनमा एकीकृत प्रयासको याली गरेका छन् ।

नियन्त्रण

बातावरणीय विनाशको प्रत्यक्ष असर गरीब व्यक्तिहरूलाई नै पर्दछ । गरिब व्यक्तिहरूको नियन्त्रित माटो खाने कुराको सोत हो, नदीनाला पिजने पानीको सोत हुन, बनजारगल तथा काठ-पात ज़र्जाँ-चोत हुन । गरीबहरूको नियन्त्रित खेतवारी घासपातको तथा बिचिरारका स्तर्व विस्तारहरू फलफूलका सोत हुन । मीष्ये कुनै एक मात्र विनाश हुनु भनेको उमीहरूको जीवन नै संकटापन बन्न हो । विड्म्बनाको कुरा त के छ भने मी चोतहर छिटै रितिएलान बा धनी तथा टाठा चाठाले यिनीहरूमा स्नामित्व कायम गराउन भन्न भयल ज़रीहर समेत यी चोतको विनाशमा भासिदार रहने गईछन् । त्यसैले करोडी व्यक्तिहरू हाल बन विनास, मरमूमिकरण, ऊर्जा अभाव, भूक्षय, बाढी-प्यो, प्रदूषण आदिका शिकार कैयन विकास कार्यहरूले समेत यिनि समस्या नियन्त्रणका छन् ।

मानवद्वारा हालको बातावरणमा मात्रे असर पारेको हैन, हामी भावी पिढीको प्रविष्टिलाई समेत भयभित पारेको छ । त्यसैले विश्वव्यापी रूपमा विकासका पुराणा मोडेलहरूलाई बाल्क भएर विकासको नयाँ मोडेलको विकास नैरोका छन् । त्यो मोडेल हो दिगो निकासको अवधारणा । यो विकासको मात्त्वा अनुसार बत्तमातका आवश्यकताहरू पूरा गर्न द्याइन, यसको अर्थ त बातावरण विकास पनि हो । कुनै पनि आधिक विकास जस्तै विविधलाई ल्याल राख्नैन, त्यो विकास आफैमा पूर्ण हुईन ।

बातावरणीय विश्वव्यापी समृद्ध समाजको नियां बारे विभिन्न परिकल्पनाहरू गरिएका छन् । सम्बन्धित विचार अनुसार समय विश्वले नै आगामी ४० वर्ष अर्थात सन् २०३० सम्मया दिनो विकासको बाटोवाट हिस्तमन्तु पनै छ । अन्यथा बातावरणीय विनाश र आधिक ज्ञासले पृथ्वीलाई अत्यन्तै भयानक गृह बनाइ सम्भव्यहरूको योनिचित विकास भेसक्नु पनै छ । त्यस अवधिमत्र बातावरण सरकार सम्बन्धी प्रविधिहरूको योनिचित विकास भेसक्नु पनै छ । यद्यपि यो कुरा असम्भव यानेन्न तर विगत ४०-५० वर्ष परिवर्तिका नियित प्रविधिहरू यस अवधिमा विकास भेसक्नु छ । बातावरणा बाष्ठाता र आवश्यकताले मानिसलाई नयाँ प्रविधिको विकास गर्ने प्रेरित गर्दछ । सन् २०३० देखि विश्वमा दिनो विकासका नियन्त्रित जीवाशम इत्यन्तको प्रयोग नै योसम प्रयोग नै योसम प्रयोग नै योसम इत्यन्तको प्रयोग हुन । सोैयं चा आणविक ज़र्जांको विकासमा बढ्दो प्रयोग नै योसम प्रयोगताका कारण हुन । सोैयं चा आणविक ज़र्जांको विकासमा प्रशस्त सम्भव्यता देखाएका छ । आधिक सामाजिक र बातावरणीय कारण आणविक प्रशस्त सम्भव्यता देखाएका छ । आधिक सामाजिक र बातावरणीय कारण आणविक ज़र्जांको विकासमा अवधिक बनान् तर सैयं ज़र्जांको भविष्य उज्ज्वल छ ।

दिगो विकासको अवधिरणालाई सफलमूल पानै जनसख्या नियन्त्रण गर्नुपर्दछ । अहिलेकै दरमा जनसख्या बढ्दि हुने हो भने सन् २०३० सम्मया विश्वको जनसख्या १ अरब पुनरे छ । विश्वव्यापी रूपमा जनसख्या बढ्दि असमानपाक छ । हाल यसैपका १३ राष्ट्रहरूको जनसख्या बढ्दिदर घटदो छ, भने भारत, इथियोपिया, नाइजेरिया, नेपाल र अन्य राष्ट्रमा प्रकृतिले धान नसकिने किसिमले बढ्दै छ ।

तेसो विश्वका गरीब राष्ट्रहरूले अस्त्र्य क्षणको बोझ बोकेका छन् । हाल ज़रीहरू आफूले लिएको क्षणभन्दा बर्चेनी बढी अण चुन्ना गरीहरूको छन् । यो अण बोझलाई कम गरिनु पर्दछ । आधिक समानताको बाटोले दिगो विकास सम्भव हुन्छ ।

गरीब राष्ट्रलाई समृद्ध राष्ट्रले सहयोग गर्नु पर्दछ । औद्योगिक राष्ट्रले विश्वव्यापी बातावरणलाई बल्वलाई गरीब राष्ट्रलाई समेत तुष्णभित परोका छन् । यसेको तुलनामा औद्योगिक राष्ट्रले गरीब राष्ट्रलाई सहयोग गर्नुपर्दछ । यो सहयोग गरीब राष्ट्रले बातावरणीय संरक्षणको नियन्त्रित गरी आपसी समझदारीको बाटोमा विश्वलाई आगाहि बढाउन सकिन्छ ।

बातावरणका आधारभूत कुराहरू

आजभोलि बातावरण शब्द चर्चाको विषय बनेको छ । बातावरणले हामी दैनिक जीवनमा सोको सम्बन्ध राख्दछ । विश्वव्यापीरूपमा खस्तै गाएको बातावरणको कारण यो सम्बन्धमा अवरोध उत्पन्न भएको छ । बातावरणप्रति मानवीय अभिलेचि बढाउनको कारण पनि यही हो ।

बातवरणाने लाभी वरिपरिको जीवा, पानी, माटो, हुआ, बनम्याएँ प्राणी आदिनां भास्माने गरेछ । प्राणी, बनस्पति २ भौतिक चक्र वैचको अन्यान्याप्रति सम्बन्धिको अध्ययनलाई "बातवरण शास्त्र" (ECCO10195) भनिन्छ ।

"इकलोजी" शब्दका प्रतिपादक अनेष्ट हंडकल (१८६६) हुन् । यसको शास्त्रावधार अयं हां "धरको अध्ययन" । यसी अध्यानहरू आपार मान्दै बातवरणावदहरूले "बातवरण शास्त्र" को बोला बोलै किमिमले परिमाण दिएका हुन् ।

ऐतिहासिक पक्ष

हार्मिहर "पृथ्वी" शास्त्र र अचलायमान छ भन्ने समझन्दै । हामा पहाड, तिमालय, नदी-नाला तथा कर्णि भूमिहर सहै यस्तै नै यिए भन्ने थेरेको चोचाउ हिनमस्तु । तर बैज्ञानिक समृद्धियमा स्थापित मत बोल्नै छ । पृथ्वीका भू-भागहरू कलान्तार दोष यांचतनरीति छन् ।

भू-गांधी शास्त्रीहरूले पृथ्वीको आय ४ अवै ६० करोड ग्राम अनुमान गरेका हुन् । जीवनको इकाई द अब वर्ष भन्ना आगाहि आस्तान्त्रिमा आएको हो । प्रिक्सान्म्यन् युगा पृथ्वीको आन्तरिक चानवट भएको युगा हो । यसेबला मातहदेशा, समृद्ध, चापुपगडल आदि बोने प्रिक्सान्म्यन् पष्ठि अच्युताहरू आए । माझ्हा उम्मेचर, सार्वत्पुर, कीरा, स्थल वनमध्यमा, बन्जागलहरू स्फालियेज्वाइक युगामा आगाहा आएका हुन् । मेन्ज्वाइक युगामा (२३ करोड दोष ७ करोड वर्ष अघि) डाइनोसर जाता भयावह जानवरहरूको रज यिए । त्यसपछिको युग सिनोज्वाइक युगाका लोइस्टोर्सन र हुलोसिन (बन्मान) अघात २० लाख वर्ष पता भावाचाय विकासको युग मानिन्दै ।

पृथ्वीमा पाइएका जीवजन्तुको अवशेष तथा वितरणलाई हेतु पूर्वी करोडी वर्ष आजकै रुपमा धिएन भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । सन् १९२४ मा जम्मा जैज्ञानिक अन्तर्राष्ट्रीय बोनरले प्राप्तपदन गरेको कफ्टनेनेटल डिप्टको लिङ्गालाई पृथ्वीको भौगोलिक स्थरुत वा व्याख्या गरेको छ । यस अनुसार पृथ्वीमा शुरुमा दुई महादेशा भाव यिए । यिनै महादेशहरू हुदौ-टाइदे आजका अवस्थामा आइपुगेको हो ।

जीवजन्तुहरूको उत्पति र विनाश हुने क्रममा मानिसको पालो निकै पष्ठि गाव अमो । करीब १ करोड वर्ष अघि कुनै चारखुटे जीवबाट मानिसको उत्पति भएको अनुमान गरिएको छ । तर ५० लाख वर्ष पुरानो मानवीय अवशेषहरू द्वैरै फेला दां सकोका हुन्नन् । एशिया औरफ़का दावी रहेको छ । धेरेजसो अवशेषहरू २० लाख वर्ष पुराना पुराना लामो अन्तरालमा केन्यापिथकस, पाराविष्टिकस, अद्वैलोपिथेकस होमो आफिकान्तस आदिबाट हिमोथ्रोतिलिस तथा होमो ईरेक्टस जस्ता केही विकासित मानव हुँदै मानवशास्त्रीहरूको लिचारमा करीब ४०-५० हजार वर्ष अघि आधुनिक मानव होमो मोपियन्सको आधिकार भएको हो ।

बातवरणको ऐतिहासिक पक्ष निकै पुरानो छ । बास्तवमा भन्ने हो भने कृपिकात्मक भन्ना परिलोका अध्यात्म प्रकारी र साधान साहू गान्दै मानिसहरू व्यावहारिक बातवरणबाटी यिए । उनीहरू भूमिशाली बातवरणमा बास्तव्यान गारंथे । उनीहरूलाई अजभोलिका बातवरणावद भन्ना यदी अन्यान्याश्रित सम्बन्ध रहेको यिए । उनीहरूलाई अनावरहरू बाट जानकारी यिए ।

हिप्पोक्रेटस, परस्टीटल, विमोफास्टम आदिले स्वच्छ बातवरणमा जोड दिएका भन्ना परिलोक अध्यात्म प्रकारी र साधान, अल्फेड बालस, चाल्स इल्टन, मार्क आंथर आदिले बातवरणका विविध विषयहरूको अध्ययन तथा अनुसन्धान गरेका यिए ।

हामी हिन्दू धर्म ग्रन्थ समेतले बातवरणलाई निकै महत्व दिएको पाइन्छ । वेद पुराण आदिमा बातवरणीय महत्वलाई भल्काइएको छ । रामायण र महाभारतमा त बातवरणको महत्व बारम्बार दोहरायेको छ । हामा कर्दै, लेखकहरूका लेख रचनामा समेत बातवरणले विभिन्न किमिमले विचेचना गरेको पाइन्छ ।

बातवरणीय समस्याहरूको इतिहास खोलेर हेतु सती शातवर्णीदेखि यताका वर्षहरू लिशेष प्रभावित पाउद्दै । यूरोपियनल सचौ सत्वदीदेखि नया भूमिको खोजी तथा आधिपत्य गांद पाले । यसले प्रकृतिमा अतिक्रमणको शुरुचात गायो । उनीहरूको विश्वभरीकै प्राकृतिक स्रोतहरू अप्सो कावृमा न्याजने आकाश यिए । त्यसस्रोका भएको विश्वको जनसंख्या ६२ करोड १० लाख तिकै ठूलो दरमा बढ्दै थाल्यो । बढ्दो जनसंख्याले विश्वबाजारी रूपमा शहरीकरणलाई प्रश्य दियो । जीवाशम इच्छन तथा जालसिरोको विकास तथा बढ्दो ख्वपत हुन्न थाल्यो । क्रमसः विश्वमा यातायात, सांचार र औद्योगिक क्षमतमा क्रान्तिकारी परिवर्तन आउन्न याल्यो । विजान तथा प्रविधिको विकास नयाँ नयाँ शास्त्र-अस्त्रको निमाण तथा प्रयोगाले विषव नै भयमित बन्न थाल्यो । विजान तथा प्रविधिको विकास नयाँ सौ वातवरणीय निमाणहरू एक पाइ अको उभिजन थाले ।

बातवरणीय दृष्टिकोणमा विजान केही शातवर्दी यता पृथ्वीको भौतिक बातवरण (पानी, वायु, माटो आदि) मा परिवर्तन आएको छ । विश्वबाजारी मौसम परिवर्तन हुनुका साथै प्राकृतिक स्रोतको बढ्दो ख्वपत आज बातवरणीय समस्याका रूपमा देखिन थालेका छन् ।

विभाजन

बातवरण शास्त्रलाई प्राण बातवरण शास्त्र र बनस्पति बातवरण शास्त्रमा विभाजन गर्न सिकिन्दै । तर, मी द्वै एक आपसमा घनिष्ठ सम्बन्ध राख्ने भएकोले यो विभाजनलाई पूँ मान्न सिकिन्दै ।

उद्देश्यहरू

बातवरण शास्त्रको उद्देश्य पृथ्वीको बातवरण अध्ययन तथा अवलोकन गर्नु हो । यो अध्ययन मूलतः प्राणी तथा बनस्पतिहरूलाई मध्यमावर राख्ने गरिन्दै ।

उत्पादक- साहकारी- प्रम्म मासहारी द्वितीय मासहारी- विचल्देदक

- १) जीवहरको स्थानीय तथा भौगोलिक वितरण तथा लिस्टारको अध्ययन ।
- २) जीवहरको वितरण तथा फैलावटमा भएको आंसम्बल परिवर्तनको अध्ययन ।
- ३) जीवहरको स्थाना र समुदाय बीचको सम्बन्धको अध्ययन ।
- ४) बातावरणमा जीवहरको अनुकूलनता ।
- ५) जीवित-निविच बीचको सम्बन्धको अध्ययन ।
- ६) जीवित-निविच बीचको सम्बन्धको अध्ययन ।
- ७) जैविक उत्पादनशीलता तथा मानव बीचको सम्बन्ध ।

इकोसिस्टम

बस्तुहरको सोभास सम्बन्ध हरको हुन्छ । यी बस्तुहर बीच कुर्जां आदान-प्रदान हुने गर्दछ ।

सिस्टम भनेको कुनै पनि बस्तुको सम्बन्धित सबै भागको एककृत समूह हो । जस्तै रेडियो भन्नाले यस्का ट्रांजिस्टर, ट्रान्सफोर्मर, तार, स्पिकर, नव आदि । हरेक भागको आपै काम छ । तर ती बीचमा सम्बन्ध हुनु जस्ती छ । यसबाहेक बाह्य शास्त्री नभए रेडियो बज्ञ सबैन । यो बाह्य शास्त्री इलेक्ट्रिक जुर्जां हो । यसरी रेडियोका हरेक भाग तथा बाह्य कुर्जां मिलेर एउटा "सिस्टम" बन्न्यो । हामे शारीरका नियन्त्रण "सिस्टम" लाई हेता यही कुरा आपै हुन्छ । "इकोसिस्टम" पनि यस्तै हो । सौर्य कुर्जां (बात्य) को सहयोगमा बोट विरचाले खाना तयार पाउन, जुन जनावरले प्राप्त गर्दछ । बोट विरचा तथा जनावरमा भएका लवणहर (न्यूट्रिटिस) आपसमा आदान-प्रदान भेरेका हुन्छन् । पानी, वायु, माटोमा भएका लवणहर सबै एक ठार्ड बस्ती रहन्दैन् । यिनीहर चालायमान छन् । त्यसले पूऱ्यका कृत जाल, मरुभूमि, पहाड, समुद्र, बायुमण्डल एक अकोबाट पूऱ्यक रूपमा जिवन्त हहन सक्दैनन् । यी सबै मिलेर एउटा ठूलो "सिस्टम" बनाएका छन्- यो हो जीव मण्डल ।

सबै "इकोसिस्टम" मा ४ खण्ड छन् ती हुन्: जैविक बातावरण, उत्पादक, Consumer र विच्छेद ।

"इकोसिस्टम"को जीवित इकाई "समुदाय (Community)" हो । समुदायका अधिन्यां अंगाहर बोट विरचा तथा जनावर हुन् ।

खाद्य साइडो

खाद्यानको सोत (वनस्पति) बाट खाद्य-जर्जाएँ एक तहबाट अको हुई सबै जीवजन्तुमा प्रयाप्त बन्ने सङ्ग्रालोलाई "खाद्य साइडो" भनिन्छ । यस कम्मा एउटा जीवले अको जीवलाई खान्छ र त्यो पनि अकोको शिकार बन्दछ । हरेक तहबाट अकोमा सदा उर्जाको ८०-९० प्रतिशत भाग हास हुने गर्दछ ।

प्राकृतिक सम्बन्धमा यस्ता सोभास साइडोलाई मात्र विद्यमान हैनन् । एउटा जीवले एउटेनाई मात्र खाने गर्दैन । त्यसले प्रकृतिमा जीवजन्तु बीच "खाद्य जालो" कायम रहेको हुन्छ ।

जुर्जां बहाव

खाद्य- साइडोलाई एउटा जीवबाट अको जीवमा खाद्य "जुर्जां बहाव" हुन्छ । सौर्य किरणको सहयोगमा बोट विरचाले बनाएको खाद्यान्त अन्य जीव जन्तुको नियन्त्रित जुर्जां सोत हो ।

मानिस लगायत हरेक जीवित बस्तु बाँजको नियन्त्रित जुर्जां तथा पदार्थमा भर पर्ने गर्दछन् । जुर्जां तथा पदार्थले जीवजन्तुको बृद्धि तथा विस्तारमा असर पाने गर्दछन् । जुर्जां र पदार्थ तुले एकसाथ बहने गर्दछन् । इकोशिस्टममा जुर्जां बहाव एकतर्फी हुन्छ भने पदार्थ पनि बहाव हुन् सम्भव । जस्तो नाइटोजन वा क्यालिस्यमको एउटै परमाणु जीवित तथा नियन्त्रित बस्तुमा द्वारै पर्न आदान-प्रदान भेरहन्छ ।

निकेतको धारणा

हरेक जीवजन्तुको आप्नो निश्चित भेत्र हुन्छ । जीवजन्तुको आप्नो मौलिक गुण, शारीरिक सरचना तथा चाल चलनका कारण यो भेत्र कायम रहने गर्दछ । कुनै पनि तुझे जीवले एउटै निकेत संषेका लागि कायम राख्न सक्दैन ।

जैविक विविधता

हरेक प्राकृतिक समुदायमा बोन्ले किसिमका बोट विरचा तथा जनावरहर पाइन्छन् । बोट विरचा तथा प्राणीको समीक्षित-स्पनै जैविक विविधता हो ।

विश्वव्यापी रूपमा प्राणी तथा बनस्पतीहर कसरी वितरण भएका छन् भन्ने थाहा पाउन चायोम (Biome) तथा जीजिओग्राफी (Zoogeography) बारे थाहा पाउनु पर्दछ । चायोम त्यस्तो स्थल बातावरणीय एकाइ हो जस्ता बोट विरचा, प्राणी तथा भौतिक बस्तुहर बीच सम्बन्ध कायम हुने गर्दछ । जस्तो धार्से चायोम, मरुभूमि चायोम आदि । पूऱ्यमा भएका जीवजन्तुहरको आधारमा पृथ्वीलाई ६ जुलिओग्राफिकल भेत्रमा विभाजन गरिएको छ । ती हुन: निआटिंक, निऊटोपिकल, इष्टियोपियन, लेजार्कीटिक, अरियन्टल र अस्ट्रीलियन । एउटा जुजिओग्राफिकल भेत्रमा एकम्बद्दा बढी चायोमहर हुने गर्दछ ।

भू-जैव रसायनिक चक्र

इकोर्सिप्टममा विभिन्न रसायनहरु आ-आफ्नो चक्र बनाएर बहने गर्दछन् । एक वस्तुबाट अकोमा तथा वायुमण्डल, जल तथा स्थल वातावरण वीच यी रसायनहरुको आदान-प्रदान हुने गर्दछ । वातावरणमा हुने रसायनहरुको यस किंसमको बहावलाई नै “भू-जैव रसायन चक्र” भर्नन्छ । जस्तै कावन चक्र, नाइट्रोजन चक्र आदि ।

मानसले “इकोसिप्टम” मा विभिन्न वस्तुहरु पठाएर त्यहोका भू-जैव रसायन चक्रमा असर पारेको छ । यी वस्तुहरुमा प्राकृतिक मात्र नभइ कृत्रिम रूपमा उन्पादित प्रदूषकहरु समेत छन् । मोटर गाडी, कल कारखाना, फोहोर मैला आदिबाट निस्कने शिशा, पारो, कावन मोनोअक्साइड, हाइड्रोजन सल्फाइड आदि जल वायु तथा खाद्य-साझगलोको वाटोबाट भू-जैव रसायन चक्रमा पुर्दछन् ।

कावन डाइऑक्साइड, क्लोरोफ्ल्युरो कावन, नाइट्रोजन डाइऑक्साइड, मन्फर डाइऑक्साइड आदि र्यासको मात्रामा भएको वृद्धिले हारित गृह प्रभाव, ओजन पत्र विनाश तथा अम्ल वर्षा हुने गर्दछ ।

वातावरण शास्त्र विज्ञान र कलाको वीचको विषय हो । वातावरण बारे धाहा पाउन यस्का विविध पक्षहरुको अध्ययन गर्नु पर्दछ । विकास आयोजनाको वातावरणीय अध्ययन गर्दा यो कुरा स्पष्ट हुन्छ । सामाजिक, अर्थिक, जैविक, वायुमण्डलीय, भौगोलिक तथा जल र माटोको अध्ययन गरेर मात्र वातावरणको समष्टि अध्ययन हुन सक्छ । यो कार्य निकै जटिल र छचिलो मानिन्छ । किन्तु, यी हरेक विषयमा पुनः धेरै विशेषज्ञहरुको आवश्यकता पर्दछ । जस्तै, जैविक वस्तुको अध्ययन गर्न संरक्षण विद, बनस्पति शास्त्री, प्राणी शास्त्री, वन्यजस्तु विज्ञ, वन विज्ञ, इकोलोजिस्ट, जलीय जीव विज्ञ, प्रदूषण विज्ञ आदिको आवश्यकता पर्दछ । त्यसै भौगोलिक अध्ययन गर्न भूगर्भ विद, माइक्रोबायोलॉजिस्ट, इन्जिनियरहरु, इन्जिनियर आदिको खांचो पर्दछ ।

